

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Еколого-економічний факультет
Кафедра екологічного права і контролю

ДИПЛОМНА РОБОТА
рівень вищої освіти: «спеціаліст»

на тему: «Проблеми і шляхи відтворення природно-ресурсного потенціалу
природно-заповідного фонду»

Виконала студент 1 курсу групи ЕК-55
спеціальності 7.04010604
«Екологічний контроль та аудит»
Лисань Олена Володимирівна

Керівник:
Грудев Петро Христофорович

Консультант: д.геогр.н., проф.
Лоева Інса Дмитрівна

Рецензент к.е.н., доцент
Смірнова Катерина Володимирівна

Одеса 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
1 БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЙОГО ЗМІН.....	10
1.1 Сучасний стан біологічного різноманіття України.....	10
1.2 Існуючі загрози та динаміка змін біологічного різноманіття України.....	22
2 ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА, ЯК ОСНОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ.....	32
3 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДНО- ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ, ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ ТА РЕЗЕРВУВАННЯ ЦІННИХ ПРИРОДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ.....	53
3.1 Нормативно-правове забезпечення функціонування природно- заповідного фонду України.....	53
3.2 Правове регулювання формування національної екологічної мережі України.....	67
3.3 Правове регулювання резервування цінних природних територій та об'єктів в Україні	79
4 ШЛЯХИ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПЗФ В КОНТЕКСТІ РЕЗЕРВУВАННЯ ЦІННИХ ПРИРОДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ.....	92
4.1 Резервування цінних природних комплексів в Україні, поняття, основні принципи та сучасний стан.....	92
4.2 Вплив міжнародного досвіду на процеси резервування цінних природних територій та об'єктів в контексті збереження біологічного різноманіття та розбудови екологічної мережі України.....	104

ВИСНОВКИ.....	138
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ.....	150
ДОДАТКИ.....	155

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВБУ – водно-болотні угіддя;

ГІС – геоінформаційна система;

ЄС – Європейське Співтовариство;

КМУ – Кабінет Міністрів України;

МПТ – морська природоохоронна територія;

МСОП (IUCN) – Міжнародний Союз охорони природи;

НАН – Національна Академія наук;

НПП – національний природний парк;

ООН – Організація Об'єднаних Націй;

ПЕС- Паневропейська стратегія збереження ландшафтного і біологічного різноманіття;

ПЗФ - природно-заповідний фонд;

ПТ – природоохоронна територія;

РЛП – регіональний ландшафтний парк;

ЮНЕП - Програма ООН із проблем навколишнього середовища;

ЮНЕСКО – спеціалізована установа ООН з питань освіти, науки і культури;

ЕЕCONET - Європейська екологічна мережа;

GEF – Глобальний екологічний фонд

ВСТУП

Одним з найважливіших напрямів охорони навколишнього природного середовища є забезпечення ведення збалансованої та сталої політики в сфері заповідної справи, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, функціонування та відтворення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших особливо охоронюваних територій, розбудови на їх основі національної екологічної мережі.

Основою здійснення такої політики є відповідна нормативно-правова база. На даний час вона включає значну низку правових документів законодавчого, підзаконного, відомчого та нормативного характеру. Створенню та розвитку такого законодавства сприяла визначеність державних пріоритетів у галузі охорони довкілля, складна екологічна ситуація та наявність екологічних ризиків, активне міжнародне природоохоронне співробітництво України, зокрема, через приєднання до основних міжнародних природоохоронних конвенцій.

Пріоритети перспективного вступу України до Європейського Співтовариства потребують також розвитку природоохоронної політики з урахуванням європейського досвіду діяльності в сфері охорони природних територій та збереження біологічного різноманіття. Одне з найважливіших місць в цьому процесі займає діяльність з розбудови національної екологічної мережі, як складової всеєвропейської екологічної мережі, що створюється.

Ідея створення мережі територій з особливим статусом охорони, яка набула конкретних рис після прийняття Панєвропейської Стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, виникла ще в середині 70-х років минулого століття і була спричинена тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Підґрунтям також була необхідність вирішення проблем, пов'язаних з відновленням видів великих трав'яних тварин в межах їх історичних ареалів, а саме - забезпечення шляхів

пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Надалі серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що природні резервати повинні виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних та зникаючих, науково- або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття, а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги.

Подальші напрацювання у цьому напрямку показали, що екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування і збереження природного каркасу національних територій та найдієвішим механізмом виконання завдань Конвенції про охорону біологічного різноманіття.

Правові засади створення екологічної мережі в Україні були закладені ще в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Процес формування екологічної мережі на національному рівні є достатньо складним, повинен забезпечуватись потужною і сучасною нормативно-правовою базою, характеризуватись ефективним застосуванням її положень на практиці, передбачає зміни в структурі земельного фонду країни шляхом віднесення частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів та збереженням цінних природних властивостей.

Ключове значення в успішності процесів розбудови національної екомережі мають процеси побудови регіональних, локальних екомереж,

визначення методичних підходів та принципів, створення правових, економічних, соціальних умов їх формування.

Важливим заходом, спрямованим на збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, через ефективність функціонування і репрезентативність природних комплексів у складі ПЗФ та національної екомережі, є процес постійного пошуку нових природних територій та об'єктів, що потребують охорони, та розширення вже існуючих.

В чинному природоохоронному законодавстві України порядок створення нових територій та об'єктів ПЗФ має чітку визначеність та послідовність. Важливе місце в такому порядку займає процедура резервування нової території або об'єкта, цінних у природоохоронному плані.

В певному сенсі резервування виступає одним з важливих і ефективних механізмів збереження і відтворення природно-ресурсного потенціалу природно-заповідного фонду України (ПЗФ).

Метою представленої дипломної роботи є розгляд та вивчення сучасного стану біологічного різноманіття України, існуючих загроз та пов'язаних із цим тенденцій його змін, розгляд сучасного стану природно-заповідного фонду України та перспектив його розвитку, дослідження стану національного законодавства з питань функціонування природно-заповідного фонду України і формування національної екологічної мережі, вивчення особливостей правового регулювання резервування цінних природних територій та об'єктів. В роботі досліджуються перспективи відтворення природно-ресурсного потенціалу ПЗФ в контексті резервування цінних природних територій та об'єктів в Україні, шляхом вивчення стану резервування цінних природних комплексів в Україні, мети та принципів процесу резервування, розглядаються критерії та методи планування і проектування природних комплексів в закордонних країнах, аналізуються можливості імплементації міжнародного досвіду щодо резервування цінних природних територій та об'єктів в контексті збереження біологічного різноманіття та розбудови екологічної мережі в Україні.

1 БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЙОГО ЗМІН

1.1 Сучасний стан біологічного різноманіття України

Україна належить до країн з дуже великими обсягами та високою інтенсивністю використання природних ресурсів. Цьому сприяє як наявність їхніх значних багатств, так і сприятливі умови для їх експлуатації. Займаючи близько 6% площі Європи, Україна володіє приблизно 35% її біорізноманіття.

Це обумовлено тим, що територія України розташована в різних природних зонах, таких, як: степова, лісостепова, широколистяно-лісова, присередземноморська. Характерною особливістю України є існування широкої водної екосистеми Дніпра та інших великих річок, що спричинює велику різноманітність ландшафтів. Найбільшою різноманітністю в Україні відзначаються гірські природні ландшафти Карпат і Криму, а в межах рівнинної території найбільш багатий Поліський край. Багатство ландшафтів в Україні збільшується в такій послідовності: луки, болота, плавні, степи і ліси. Кожен із цих природних ландшафтів характеризується великим біологічним різноманіттям.

Загалом, існує багато визначень поняття біологічного різноманіття. Відповідно до положень Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 року, як ключового міжнародного документу, під біологічним різноманіттям розуміють різноманітність живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає в себе різноманітність у рамках виду, між видами і різноманіття екосистем[1].

На даний час, біота України нараховує понад 70 тис. видів, з них флора та мікобіота - понад 27 тис.: гриби і слизовики - 15 тис., водорості - 5 тис., лишайники - 1,2 тис., мохи - 800 і судинні рослини - 5,1 тис., включаючи

найважливіші культурні види (у тому числі понад 700 видів лікарських), а з урахуванням екзотів, які вирощуються в ботанічних садах, - понад 7,5 тис. видів. Всього в Україні поширено понад 3,5 тис. природних рослинних угруповань. Різноманіттям флори відзначаються майже всі геоботанічні райони та провінції, що виділяються на території України (рис. 1.1)[2,3].

Рис. 1.1 – Фізико-географічне районування території України[3]

Так, тільки в межах Північного Приазов'я України налічується близько 1500 видів рослин, які утворюють геоботанічні райони - Новоазовський, Володарський, Приазовський, Якимівський та Генічеський. Відміни між ними залежать від кліматичних умов, особливостей ґрунтів та рельєфу. Найбільш цікавими є Володарський, Приазовський та Якимівський.

Значною частиною Причорноморської степової геоботанічної провінції в межах Північного Приазов'я є каховсько-молочансько-бердянський геоботанічний округ, який є також частиною Приазовської низовини та Причорноморської височини. В минулому водороздільні простори були зайняті типчаково-ковиловою рослинністю з переважанням щільнодернинних злаків, а

серед різнотрав'я домінували ксерофіти (сухоквіткові). Для цього округу характерна відсутність лісів, але наявна специфічна лучна рослинність низовин (подів). Степи тут розорані, а їх залишки можна спостерігати лише на схилах річкових долин та в заповідних територіях[3].

Структурним елементом рослинних спільнот є галофітні луки, які характерні для Присивашя, де переважають безкільниця, прибережниця, кермеки - Каспійський, Азовський, подорожник приморський. Досить звичайні тут і рослини солончакових пустель - солерос, галіміоне та сарсазан. В Присивашші можна спостерігати усі переходи від луків до солончакових пустель та спустелених степів.

Важливими є псамофітні степи, які пов'язані з піщаними або піщано-черепашковими ґрунтами, що притаманні морському узбережжю, косам та пересипам. Але зустрічаються вони тільки фрагментарними ділянками, де були умови для їх збереження - відсутність випасу худоби, розорювання ґрунтів. Ділянки таких степів збереглися на Арабатській стрілці. Тут переважають характерні для піщаних ґрунтів злаки - ковила дніпровська, колосняк піщаний, осока колхидська, катран приморський, синьоголовник приморський, а з кущів - тамариск.

Цікава степова рослинність, в якій зосереджено цінний рослинний генофонд. Окремі, дуже невеликі ділянки її збереглися в балках між Бердянськом та Приморськом. Це, зокрема, болевалія сарматська, астрагал Український, подорожник голоквітковий, тюльпан дібровний, молочай тонкостебловий, карагана скіфська. Тут ще зустрічаються лапчатка східна, мак азовський, мак гібридний, мала-байла пахуча, кирказон ломиносоподібний, фіалка духм'яна, які в інших місцях значно скоротилися. Зустрічаються в Приазов'ї і ділянки опустеленого степу - багатотравно-типчаково-ковильна та типчаково-ковильна рослинність[3].

Дуже характерна злакова рослинність: периста та волосиста ковила, типчак, тонконіг, вогнище безосте, пирій повзучий та сизий. Вони, разом з іншими рослинами, виконують важливу функцію - закріплюють піщані береги.

Закріплюючи піски, вони перетворюють їх у нерухому масу. Галофітно пустельні угруповання займають низовинні ділянки з сильно засоленими ґрунтами - солерос трав'янистий, свєда солончакова, кермек.

Аридні, тобто посушливі умови Північного Приазов'я, Причорномор'я, степового Криму в цілому зумовили подібність засобів пристосування рослин. Разом з тим вони набули ряд особливостей, спрямованих на підтримку водного балансу. Це, наприклад, здатність періодично втрачати значну кількість річного приросту, що характерно для тамарикса, коли частина гілочок цього куща з настанням спеки відпадає.

Особливе місце займають водно-болотні угіддя, які за Рамсарською угодою повинні знаходитися під захистом закону. Тепер у світі налічується 590 таких територій загальною площею 36,7 млн га. Україна має 33 таких території, 80% знаходиться в межах Причорноморського та Приазовського узбережжя.

Водно-болотні угіддя мають важливе значення в першу чергу для гніздування та розмноження птахів, нересту риби, а також загальне природоохоронне значення.

Флора Полісся поєднує і типові західноєвропейські і східноєвропейські елементи. На цій території виростають і бореальні, і європейські неморальні, і степові види. До бореального типу географічних елементів, насамперед, слід віднести такі рослини – «мешканці» хвойних лісів, як ялина європейська, сосна звичайна, жимолость пухнаста, брусниця, хвощі лісовий, болотний та лучний, рамішія однобока, одноквітка звичайна, грушанка круглолиста і середня, ранник вузлуватий, чорниця, лохина, берези пухнаста і бородавчаста, журавлина чотирипелюсткова, вероніки струмкова, дібровна, лікарська, водяна і щиткова, підмаренники північний і справжній, калина, плаун колючий, комонник лучний, незабудка дерниста, осока малоквіткова, пухівка піхвова, ринхоспора біла та ін. До європейського типу флори належать рослини – складники широколистяних лісів, а також види, що виростають на лісових луках, узліссях, болотах: дуб звичайний, липа європейська, граб звичайний,

переліска багаторічна, живокіст серцевидний, наперстянка великоцвіта, герань темна, дзвоники ріпчастовидні і круглолисті, підлісник європейський тощо. До флори Полісся відносяться такі представники аркто-альпійського типу, як верес звичайний, андромеда багатоліста, товстянка звичайна, верба розмаринолиста, журавлина дрібноплідна, ломикамінь болотний. До степового типу геоелементів належать: ковила волосиста (тирса), осока низька, оман мечолистий, горицвіт весняний[3].

Для Полісся властива значна заболоченість і залісненість (близько 40%). Серед боліт переважають низинні евтрофні болота, але значні площі займають болота мезотрофні і оліготрофні.

Для рослинного покриву лісостепової зони України найбільш типові є мішані ліси з дуба черешчатого, граба та сосни звичайної, які вкривають до 9% території, а також залишки остепнених луків та скельно-степової рослинності (рис. 13). Для фрагментів лучно-степової рослинності, між іншим, властиве виростання в її складі таких типових представників лісостепової деревно-чагарникової флори, як степова вишня і клокичка. Значні площі займають також болота і луки, на які разом припадає близько 10% площі. Луки збереглися майже виключно по долинах великих річок, по їх заплавах. Болота ж переважно пов'язані з долинами невеликих річок, з утворенням великих торфових масивів. Торфовища переважно низинні.

Різноманітною є флора гірських масивів Карпат. Тут росте близько двох тисяч видів вищих рослин. Флора складається в основному з видів середньоевропейських широколистих лісів, які становлять близько 35% усієї флори. Це бук лісовий, або звичайний, граб звичайний, дуб звичайний і скельний, липа серцелиста, клен, явір; з трав'яних: переліска багаторічна, арум плямистий, астранція велика, білоцвіт весняний та ін. Значну роль у флорі (близько 30%) відіграють тайгові євро-сибірські форми, наприклад, ялина європейська, ялина гірська, смерека біла, яловець сибірський та ін. Помітний вплив елементів аркто-альпійської високогірної флори (18%) - верба трав'яниста і туполиста, дріада восьмипелюсткова, гірчак живородний, осока

волосовидна, анемона нарцисоцвіта, нечуйвітер альпійський. На недоступних скелястих обривах розпускаються сріблясті зірочки едельвейса альпійського. Зустрічаються представники понтичної (степової) флори: ковила периста, або волосиста, костриця борозниста, півники угорські; посланці північно-балканського (гвоздики скупчені, шафран Гейфеля та банатський, омег банатський) і кримсько-кавказького рослинного світу.

Більше 2% загального флористичного складу становлять ендемічні види, що ростуть лише в Східних Карпатах. Це рододендрон карпатський, медунка Філярського, молочай карпатський, щавель карпатський та ін. Крім ендемічних, є цілий ряд рідкісних реліктів, що збереглися від найдавніших епох. Це тис ягідний, кедр європейський, сосна звичайна, модрина польська, бруслина карликова, вудсія ельбська. Є в Українських Карпатах адвентивні (занесені) рослини - вихідці з Північної і Південної Америки[3].

Сумісне існування і взаємодія представників різних флор зумовили формування різних типів рослинності. Домінуючим типом є лісовий. Дуже поширені також луки. Менше розвинені чагарники, болота і степи.

Найбільш поширеною тут є лісова рослинність. Ліси мають багатий видовий склад. Вони включають 20 корінних і 10 введених порід. Основними лісоутворюючими породами є бук, ялина, смерека, граб, дуб. Як домішки поширені явір, ясен, клен гостролистий, липа, ільм, осика, береза, черешня та ін.

Фауна України представлена близько 45 тис. видів тварин, із яких 98,5% - безхребетні, у тому числі 20 тис. видів молюсків. Хребетних видів тварин - 800, з яких 108 - ссавці, птахів - 367, плазунів - 21, земноводних - 17, риби - 250, інших видів - 12. Флористично найбільш багаті регіони - Крим і Карпати - 2012 видів, з яких 92 - ендеміки, Полісся - 1403 види. В степовій зоні - Донецький кряж - 1400 видів, із них 240 ендеміків[3].

Найбільш багатими на різноманіття видів тваринного світу, як видно, є регіони Карпат та Полісся.

Так, фауністичні комплекси Українських Карпат характеризуються чітко вираженою висотною поясністю клімату, ґрунтів та рослинного покриву. Фауна Карпат характеризується домінуванням мешканців лісового комплексу. В межах українських Карпат зареєстровано 60 видів ссавців. Серед них комахоїдних – 7 видів, рукокрилих – 16 видів, зайцеподібних – 1 вид, гризуни – 19 видів, хижих – 13 видів, парнокопитних – 4 види. В минулому на території західної і центральної Європи постійно існували лісові і лісостепові екосистеми. Ліси і лісові ссавці на території західної України існували з кінця неогену. В західному регіоні 30% фауни сучасних ссавців припадає на бореальні види, 40,6% – на лісостепові, 20% – на інтерзональні і 9,4% – на степові. Особливістю місцевої теріофауни тут є присутність значної кількості видів гризунів і хижих, на долю яких припадає 55,9% від загальної кількості видів ссавців. На другому місці у процентному відношенні комахоїдні та рукокрилі – 37,2%. Серед птахів тут гніздяться, зимують чи знаходяться в період міграції до 250 видів, що належать до 16 рядів. Генофонд плазунів українських Карпат представлений такими видами, як гадюка звичайна, мідянка, вуж водяний, вуж звичайний, полоз лісовий, веретільниця ламка, ящірки прудка, живородна. до складу герпетофауни гір і прилягаючих територій входить болотяна черепаха та зелена ящірка – типові рівнинні види. Середземноморсько-європейськими видами плазунів є зелена ящірка та водяний вуж, палеарктичними – прудка та живородна ящірки, вуж звичайний та гадюка звичайна. Європейськими видами є болотяна черепаха, полоз лісовий, мідянка та веретільниця.

Генофонд комах складає близько 25% від загальної кількості на території колишнього СРСР. Це близько 20000 видів. Ряд твердокрилих характеризується тут найбільшим різноманіттям – понад 5000 видів. Лускокрилих нараховують понад 1500 видів[3].

Достатньо різноманітною є також фауна Полісся. Тут відомо більше 60 видів ссавців (із 100 видів, що зустрічаються в Україні), 276 видів птахів (із 350), більше 30 видів риб.

Полісся характеризується великим розмаїттям фауни, серед представників якої іноді зустрічаються і рідкісні у сучасній Україні представники хребетних, типові для північних лісових районів Східно-Європейської рівнини (бурий ведмідь, лось, рись, глухар, тетерев, рябчик, бобр тощо). У лісостеповій зоні Полісся зростає чисельність зайців, лисиць, мишовидних гризунів та землерийв, проте видовий склад лісової фауни тут значно бідніший, ніж у лісах Полісся (частіше зустрічаються лише білки, лісові куниці, дещо менше - вовки, дикі кабани та деякі інші тварини). Разом з тим, є чимало видів хребетних, які поширені по всій території, не маючи певних регіональних ареалів. Серед таких представники орнітофауни - водоплавні, болотні та лучні птахи (качки, кулики, перепілки тощо).

Так, у межах зооценозів сосново-березових лісів, простежується чітка залежність видового складу фауни та щільності окремих популяцій від віку та складу деревостанів, а також від сезонів року. У молодих сосново-березових лісах (до 10 років), особливо у весняно-літній період, домінують окремі види плазунів та земноводних (ропухи, квакші, часом - прудкі ящірки, веретінниці, звичайні вужі, гадюки), а також гніздові птахи (тетерев, болотяна сова, дрімлюга та ін.). Часто у молодих лісах годуються рябчики, зяблики, синиці, мухоловки та інші птахи, які гніздяться переважно у лісах старшого віку[3].

Зооценози дубово-соснових лісів, поширених переважно у південній частині Полісся, відрізняються більшою видовою різноманітністю та щільністю пернатих і мишовидних гризунів (лісові полівки, жовтогорлі миші), що особливо помітно у теплі пори року. Одночасно тут зростає кількість трофічно пов'язаних з ними хижих птахів та звірів, насамперед куниць, ласок, лисиць, тхорів. Багата кормова база дубово-соснових лісів, наявність зручних місць для гніздування і норіння, висока захисна здатність густих лісових масивів сприяють широкому розвитку інших видів хребетних - земноводних (ропухи, гостроморді жаби, квакші, тритони), плазунів (тут поширені всі види, що зустрічаються в області, за винятком болотяної черепахи), птахів (особливо дроздових, дятлів, горобиних, а також промислових - тетеревів), різноманітних

ссавців (фауна їх налічує 66 видів, у тому числі цінні хутрові та промислові види косулі, дикі свині та ін.).

Зооценози водойм і річкових заплав притаманні численним водним об'єктам (ріки, природні та штучні водойми) та прилеглим до них ділянкам заплав. Особливістю цих зооценозів є значне поширення іхтіофауни, представленої 10 родинами риб, насамперед коропових (плітка, лящ, ялець, в'язь, краснопірка, лин та ін.). Крім них зустрічаються представники щукових, сомових, окуневих, в'юнових тощо. В останні десятиріччя успішно проводиться акліматизація окремих видів лососевих, судака, білого амура, товстолобика та інших видів промислових риб. Яскраво виявлений сезонний характер має поширення і щільність земноводних (навесні - озерні та ставкові жаби, кумки; пізніше - трав'яні та гостроморді жаби, ропухи, звичайні тритони), плазунів (болотяна черепаха, прудка та живородяща ящірка, звичайний вуж) та птахів (навесні та влітку тут представлені практично всі водно-болотяні пернаті - журавлі, кулики, гусині, одуди, горобині та ін.).

Зооценози оброблюваних земель (переважно в лісостеповій частині Полісся) сформувалися на істотно трансформованих господарською діяльністю людини ділянках природних, меліорованих та рекультивованих сільськогосподарських угідь (орні землі, сіножаті та культурні пасовища, городи тощо). Зважаючи на невпинне розширення антропогенних ландшафтів, можна говорити про наступальний характер специфічної фауни хребетних, яка домінує на оброблюваних землях. Серед плазунів тут (особливо на пришляхових та перелогових ділянках) досить часто зустрічаються ящірка прудка та звичайний вуж. Амфібії представлені ропухами, трав'яною жабою, часничницею звичайною та ін. Досить широко представлена орнітофауна, у складі якої найбільшу щільність мають перепел, горлиця, одуд, галка, шпак, польовий жайворонок (восени та взимку переважають сіра ворона, сорока, грак, польовий горобець, часто зустрічаються сіра куріпка та сірий сорокопуд). Серед ссавців у зооценозі оброблюваних земель поширені як шкідливі

(хом`яки, полівки, миші), так і корисні види, що знищують комах-шкідників (білозубка, кріт, рукокрилі) або мишовидних гризунів (лисиця, тхір, ласка).

24 види представників тваринного світу Полісся занесені до Червоної Книги України.

Фауна лісостепової геоботанічної зони характеризується змішуванням лісових та степових тварин. У лісостеповій зоні є багато представників фауни, які поширені в основному у ній та мало чисельні у іншій зоні. Це кріт звичайний, землерийки, їжак звичайний, заєць русак, полівка сіра, хом`як звичайний, голуб лісовий, іволга, пістряві дятли середні та малий, черепаха європейська, жаба сіра. Звичайними комахами для цього зоогеографічного округу є капустяний клоп, хрущі, білянки, шовкопряди, дикі бджоли, оси, мурахи та комарі. Для закарпатської ділянки лісостепу характерні також піщуга короткопала, горлиця кільчаста, яка за останнє десятиріччя розселилася і на Правобережжя[3].

Тваринний світ степової зони України відрізняється багатим видовим складом тварин; в той же час кількість специфічних видів тут обмежена. З ссавців зустрічаються їжак вухатий, борсук степовий, перев`язка. Серед шкідливих гризунів, окрім ховрахів зустрічаються миша сіра, хом`як звичайний, які при масовому розмноженні наносять великої шкоди сільському господарству. З птахів характерні дрохва, степовий орел, степовий співочий жайворонок, вівсянка червоноголова, рожевий шпак степовий.

Серед поширених і в інших зонах птахів звичайні степовій зоні куропатва сіра, перепел, а в населених пунктах – представники сімейства воронових, горобець та сич хатній, шпак звичайний, та інші мілкі комахоїдні птахи. З плазунів та земноводних частіш за все зустрічаються ящірка зелена та кримська, вуж водяний, полоз жовточеревий, гадюка степова, жаба озерна та жаба зелена. Степова фауна молюсків представлена окремими видами родів равлик, геліцела, хондрила, теба. Характерними комахами є багато чисельні саранові, серед яких немало шкідників сільського господарства; також дуже шкідливі клоп-черепашка, лускуни, озима совка, луговий метелик та

кровосисні двокрилі. Звичайні й корисні комахи: дикі бджоли, джміль степовий, мурахи. Для степової зони в цілому характерні хом'як, полівки, миша сіра, їжак, лисиця, степовий жайворонок, вівсянки, перепел, куропатва сіра, дрохва. Зустрічаються багато ендеміків серед комах три види тарганів, немало коників, бабок, жуків.

Значною різноманітністю видів відрізняється і Азово-Чорноморський зоогеографічний округ. Цей округ охоплює морські узбережжя. Для них типовими представниками є тушканчик трипалій, ховрах малий, степова полівка звичайна, кролик дикий, кажан двокольоровий. З птахів тут водяться фазан звичайний, журавель красень-степовий[3].

На степових та лісостепових ділянках всього округу зустрічаються куропатка сіра, дрохва, стрепет. Звичайними гніздовими птахами морського узбережжя та прилеглих островів є пеганка, качка звичайна та сіра авдотка степова, чайки срібляста та тонкодзьоба, крачки – мала, чубата, пістрявоноса. У низинах Дунаю збереглися рідкісні огарі, червононосий нирок, качка пилохвістка. Особливо багато водоплавних птахів спостерігається на лиманах під час перельотів та зимівель.

З плазунів у окрузі мешкають вужі звичайний та водяний, гадюка степова, водяна черепаха; жаба зелена та озерна, а також види, що поширені на всій території держави. Серед молюсків є як степові форми, так і види, що зареєстровані в Азово-Чорноморському окрузі, зокрема в його прибережній смузі. Характерні комахи – дибка степова, гнойовик кукурудзяний, апантел. Вздовж чорноморського узбережжя також зустрічається і павук каракурт.

Серед прісноводних тварин є морські емігранти, що перейшли до солонувато водного, а потім і прісноводного способу життя, а також прісноводно-морські риби, міграція яких пов'язана з їх нерестом. За чисельністю та видовим складом, особливо у водоймах із стоячою чи погано пливучою водою, перше місце займають комахи. Також різноманітні за видовим складом черв'яки, ракоподібні та молюски. Ендемічні для України деякі риби, мінога українська, молюски. Солонувато водна фауна характерна

для водойм понто-азовської прибережної смуги, що об'єднує лимани, гирла річок, пригирлові опріснені ділянки моря та осолоненні приморські озера; її основу складають реліктові види, що є потомками сарматської та понто-каспійської фауни. Крім того тут мешкають атлантично-середземноморські емігранти та різні за походженням прісноводні тварини. Характерними є оселедці, бички, багато чисельні бокоплавці, гіпанія, монодаква, мівкромеланія. Важливим складовим компонентом також є коловратки та гіллястовусі ракоподібні[3].

Тваринний світ Чорного та Азовського морів належить до Чорноморського округу Середземноморської підобласті Бореальної області. На теперішній час у Чорному морі відомо понад 2400 видів тварин, враховуючи солонувато водні. Панівна більшість видів вільноживучих тварин нащадки євритопних середземноморських виселенців, що мають північно-атлантичне походження та заселили Середземне море під час значного похолодання. Видовий склад фауни Чорного та Азовського морів порівняно бідний, що пояснюється своєрідним гідрологічним режимом та низькими температурам взимку та на глибині. У Чорному морі немає представників багатьох видів, поширених у повно солоних морях. Із Середземноморських виселенців поширеними у фауні Чорного моря є багатощетинникові кільчики, веслоногі рівноногі та десятиногі ракоподібні, черевоногі та двостулкові молюски. Деякі середземноморські тварини поселившись у Чорне та Азовське моря знайшли тут особливо сприятливі умови для розвитку.

Тваринне населення Азовського моря за якісним складом складає близько 400 видів. Типово морські тварини, що навіть є у Чорному морі у ньому відсутні. Порівняно багатими видами є ракоподібні, а також представники іхтіофауни.

1.2 Існуючі загрози та динаміка змін біологічного різноманіття України

Сучасна екологічна ситуація в Україні характеризується складністю і невирішеністю багатьох проблем. Територія України, одна з найбагатших за біорізноманіттям у Європі, поступово втрачає свій природний потенціал. Під впливом господарської діяльності стан біоти в нашій країні зазнав катастрофічних змін — наслідки нераціонального використання природних ресурсів у минулому, а саме екстенсивне природокористування, нехтування екологічним обґрунтуванням у процесі розвитку агропромислового комплексу, зарегулювання стоку річок, осушення боліт, стихійний розвиток колективного садівництва, заміна лісових масивів на значних площах сільськогосподарськими угіддями та інші неупорядковані дії призвели до знищення майже 70 % цінних природних комплексів і ландшафтів України[4].

Вплив таких негативних для природи процесів поставив під загрозу життя багатьох видів тварин, рослин та птахів. Проблема збереження біорізноманіття в Україні стала, як ніколи, актуальною і життєво важливою особливо для окремих видів, які перебувають на межі зникнення.

За даними Національної доповіді України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі, підготовленої до 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища „Довкілля для Європи” (Київ, 2003 р.), природні ландшафти існують майже на 40 % території України.

У найменш зміненому вигляді вони збереглися на землях, зайнятих лісами, чагарниками, болотами, на відкритих землях, площа яких становить 19,65 % території країни. Враховуючи, що лише 44 % лісів виконують захисні та природоохоронні функції, є підстави вважати, що стан, близький до природного, мають ландшафти на площі 12,73 % території країни[4].

Між тим, для стійкого збереження біорізноманіття природні ландшафти повинні складати 40-60%. Таким чином ситуація є небезпечною, бо сприяє негативним незворотнім геоекологічним, біоекологічним процесам.

Загалом, будь-який ландшафт складається з певної кількості фацій та урочищ, комбінації яких створюють індивідуальний ландшафт. Наприклад ландшафти річкових долин, опустеленого степу, прибережних територій моря, ландшафти азовських кіс. Всі ландшафти неповторні, індивідуальні, хоча між ними спостерігається певна подібність, яка зумовлена процесами утворення ландшафту - фізичними, хімічним, біологічними, геологічними.

Структура ландшафту змінна, бо на нього впливає багато факторів, і, передусім, антропогенні. Ландшафти взаємодіють між собою, впливають один на одного і тому можна казати про певну ієрархію між ними, про рівні або ранги. Ранг ландшафту визначається ступенем його перетворення. Наприклад, серед антропогенних ландшафтів можна видокремити (ранжувати) за ступенем збільшення складності 4 рівні ландшафтів: сільськогосподарські, міські, промислові, природоохоронні території. Ранжування ландшафтів дозволяє виявити найбільш активні, впливові ландшафти і передбачити основні шляхи зміни ландшафтів.

Зміни ландшафтів зумовлюють зовнішні (зміни клімату, тектоніка, антропогенні впливи) та внутрішні фактори (взаємодія між компонентами ландшафту). Отже, ландшафти еволюціонують, саморозвиваються. Цей розвиток може бути спрямований в позитивному напрямку - прогрес ландшафту, або в негативному - регрес, знищення ландшафту, часто цінного в науковому, практичному значенні. Останнє відбувається при надмірному антропогенному навантаженні, наприклад на степових ділянках Причорноморської низовини, коли спрощуються форми рельєфу, зникають рослини, тварини.

Зміни в ландшафтах пов'язані з екологічним потенціалом території, який залежить від техногенного навантаження на природне середовище, від потенціалу стійкості природного середовища до техногенного навантаження та ступеня ураженості території несприятливими природно-антропогенними процесами.

Території з низьким та нижче середнього рівня екологічним потенціалом складають близько 30% в Україні. Небезпечними для екологічного потенціалу ландшафтів факторами виявляється непродумана інтродукція видів рослин і тварин, які зростають і водяться в інших природних регіонах. Певної шкоди наносить дачне будівництво, невпорядкована військова діяльність, несистемний розвиток транспортної інфраструктури[5].

Україні притаманні два основних класи ландшафтів: акваторіальні - морські, озерні та літоральні - рівнинні і гірські. Клас рівнинних ландшафтів складається з типів (змішанолистяні, широколистяні ліси, лісостеп, степ) і підтипів (північностепові, середньо-степові та сухостепові). Природні види ландшафтів під впливом діяльності людей змінюються - міняється рельєф, рослинний і тваринний світ, гідрогеологічний режим, мікроклімат. Прикладом можуть бути агроландшафти (сади, поля, городи - агроценози), рекреаційні ландшафти - зони відпочинку (узбережжя морів, озер, ліси), техногенні - заводи, шахти, дороги, міста, де спостерігаються особливо різкі зміни екологічного стану природного середовища, що вимагає охорони природного середовища, його ландшафтів[2].

Найважливішою частиною ландшафту є рослинність, зокрема міських ландшафтів, де часто її недостатньо. Головні функції насаджень - санітарно-гігієнічна, рекреаційна, структурно-планувальна, декоративно-художня. Обов'язковими вимогами до системи озеленення є рівномірність і безперервність. Важливу роль у зменшенні екологічного потенціалу територій відіграють зміни, спровоковані в процесі безграмотних перетворень природи (осушення, обводнення, будівництво та експлуатація каналів, кар'єрів, водосховищ, надмірна вирубка лісів та вилов риби).

В ландшафтах, як складних природних системах, діють позитивні або негативні зворотні зв'язки, проявляється саморегуляція процесів, сигнальні форми зв'язку між їх блоками. Тому ландшафти розглядають як речовинно-енергетичні, інформаційні геосистеми.

Знищення природних ландшафтів викликає практично неминучу втрату багатьох біологічних видів. Серед них чимало так званих ключових мутуалістів, від яких залежить співіснування значного числа екологічно залежних від них організмів. Саме тому вимирання певних біологічних видів у більшості випадків “запускає” ланцюжок вимирання інших. Таким чином, протягом кількох десятиліть втрачено 150-200 переважно ендемічних видів рослинного та тваринного світу.

На даний час загрози біологічному різноманіттю України, що стосуються різних його компонентів та складових частин, полягають у[6]:

- вимиранні ключових біологічних видів;
- знищенні певних типів ландшафтів внаслідок людської діяльності;
- зменшенні чисельності біологічних видів до критичного рівня;
- вторгненні чужорідних біологічних видів;
- використанні живих змінених організмів.

Антропогенні фактори пригнічують 140 видів тварин, з яких 74,9% видів занесених до Червоної книги України. За таких умов великого значення набуває збереження всіх складових частин біорізноманіття, зокрема природних екосистем із багатофункціональними зв'язками, що забезпечують стійке відтворення в нестабільному довкіллі.

Основні антропогенні фактори, що негативно впливають на рослини і тварин в усіх природних зонах України є такі[6]:

- відносно малий відсоток (приблизно 6%) заповідних територій;
- катастрофічний стан малих річок;
- забруднення довкілля хімікатами (більш ніж 70 видів тварин);
- суцільне вирубаня лісів (близько 100 видів рослин та майже 60 видів тварин);
- розорювання земель (понад 30 видів тварин);
- зривання рослин та прями нищення тварин (до 80 видів рослин та 20 видів тварин);
- заготівля лікарської та харчової сировини (до 30 видів рослин);

- викопування рослин (майже 20 видів рослин);
- осушення лісових земель (приблизно 20 видів тварин);
- перевипас худоби сінокоси (більш ніж 40 видів рослин та 20 видів тварин);
- витоптування і випалювання трави (близько 15 видів рослин та 15 видів тварин);
- рекреаційне навантаження (майже 40 видів рослин та понад 15 видів тварин).

Крім того, діють фактори, зумовлені регіональними особливостями природних умов та ведення господарства: будівництво і прокладання доріг, осушення заболочених земель (Полісся, Лісостеп), розорювання земель (Степ, Лісостеп, Українські Карпати та Крим).

Серед інших антропогенних факторів, що заслуговують на увагу, слід відмітити такі: порушення природної структури лісу та густоти покриву, санітарні рубки лісу, викорчовування рідколісся, будівництво ГЕС, АЕС та затоплювання заплав. Катастрофічних масштабів набуває загроза екосистемам від вселення чужорідних видів рослин та тварин а також використання живих змінених організмів[4, 6].

Так чи інакше, головні загрози біорізноманіттю, пов'язані сьогодні з антропогенною діяльністю, полягають у знищенні природних середовищ існування тварин і місць зростання рослин, їх фрагментації та деградації (включаючи забруднення), у глобальній зміні клімату, екологічно - незбалансованій експлуатації видів людиною тощо.

Останніми роками особливо спостерігається катастрофічне зменшення площі територій водно-болотних угідь, степових екосистем, природних лісових екосистем, які є основою для збереження біорізноманіття.

Так, займаючи близько 40% території країни, степові ландшафти у мало зміненому природному стані збереглись на площах близько 1%. Ця мізерна частка території є останнім притулком для десятків видів тварин і рослин.

Будучи зарахованими до степових біотопів, ці види не можуть існувати в жодному іншому місці. Залежними від збереження степів є 159 із 542 видів тварин та 276 із 826 видів рослин, внесених до останнього видання Червоної книги України (2009 р.).

Структура земельних угідь України протягом останніх років, хоча і зазнала деяких змін, але в цілому зберегла всі основні риси, характерні для часів колишнього Радянського Союзу, і в першу чергу, надмірну екологічно необґрунтовану сільськогосподарську освоєність території. Землі сільськогосподарського призначення займають 71,3% території України. Сільськогосподарські угіддя (69,2%) на 53,8% представлені орними землями, і тільки 9,6% складають пасовища, 4,4% - сіножаті, 1,5% - багаторічні насадження, 0,7% - перелоги.

Продовжується погіршення стану земель сільськогосподарського призначення, у тому числі, їх ґрунтового покриву, який в значній мірі втратив притаманні йому властивості саморегуляції. За останні 35-40 років вміст гумусу в ґрунтах України зменшився на 0,3 - 0,4% в абсолютному вимірі (при 5% на початок 20 – го століття) і становить 3,1%, що істотно впливає на родючість.

Так, на Поліссі внаслідок осушувальної меліорації інтенсифікувались процеси дефляції ґрунтів на 28% території, зросли щорічні втрати гумусу до 5 млн. т, скоротилися площі лісів і запасів торфу. Все це порушило баланс водного режиму не лише поверхневих вод, а й агроландшафтів.

На території Лісостепової зони в результаті водної лінійної та площинної ерозії зменшився шар гумусу, зросла еродованість ґрунтів - хімічна, механічна, особливо на лівобережній частині.

На даний час в Україні налічується 3,4 млн. гектара осушених земель, які раніше виконували функції водно-болотних екосистем. Залишилося всього 957,1 тис. гектара відкритих заболочених земель. Втрати природних водно-болотних угідь від їх колишньої площі становлять близько 80 відсотків.

Нині загальна площа земель лісового фонду становить 10,4 млн. гектара або 17,3% від площі території країни, з них - 9,4 млн. гектара вкрито лісовою рослинністю. Природні лісові екосистеми займають площу 5,1 млн. гектара, штучно створені лісові екосистеми - 4,3 млн. гектара[6].

Природні степові екосистеми, площа яких, як зазначалось, становить близько 1 відсотка від площі країни, збереглися лише у вигляді невеличких дрібноконтурних залишків, які постійно деградують в оточенні сільськогосподарських угідь, промислових та господарських агломерацій.

Для степової зони характерні зміни ландшафтів через захоронення промислових відходів (Донецько-Придніпровський регіон), надмірне зрошення викликало заболочення, вторинне засолення ґрунтів.

Фрагментація середовищ існування тварин і місць зростання рослин, ландшафтів, екосистем відбувається внаслідок поділу цілісних екосистем при будівництві мережі транспортних комунікацій (доріг, автострад), трубопроводів, водосховищ і пов'язаних з ними іригаційних споруд (дамб, гребель, насосних станцій) тощо. Вигідне транспортно - географічне положення України між Центральною та Східною Європою сприяє перетворенню її на важливий транспортний коридор міжнародного значення. За коефіцієнтом транзитності Україна посідає одне з перших місць у Європі. Ця обставина активізує процеси трансформації транспортної системи України з метою інтеграції її в Європейську мережу, тобто включення її до проектів міжнародних транспортних коридорів, які формуються в Центральній і Східній Європі, а також між Європою та Азією. Це зумовлює потенційно істотні загрози для біорізноманіття, порушує міграційні шляхи тварин та цілісність екосистем[6].

Деградація природних середовищ існування тварин і місць зростання рослин відбувається, в основному, за рахунок забруднення довкілля, що призводить до включення забруднюючих речовин до біогеохімічних ланцюжків рослин і тварин та їх хронічної інтоксикації. Значне забруднення водою біогенними елементами спостерігається внаслідок недосконалості

технологічних процесів у сільськогосподарському виробництві та промисловості. Вміст цинку, марганцю, заліза, нікелю, міді та кобальту у водних об'єктах зони Полісся, Лісостепу та Степу перевищує нормативні величини у 2 – 12%. Внаслідок Чорнобильської катастрофи забруднено радіонуклідами близько 4 млн. гектарів лісів, з яких 157 тис. гектарів є непридатними для господарського використання, а ще 1,5 млн. гектарів є непридатними для використання недеревинних харчових і лікарських ресурсів.

У зв'язку з істотним забрудненням водних об'єктів все частіше реєструють різні захворювання у промислових видів риби. Забруднення впливає на ріст, вгодованість та товарну цінність риби. Внаслідок токсикозу у риби відмічені системний імунодефіцит, тромбоз венозних судин, порушення пігментного обміну, анемія, дистрофія яйцеклітин тощо. Зростає частота появи пухлин у риби, причому спостерігається ураження практично всіх органів і тканин[6].

Екологічно незбалансоване, виснажливе використання видів, їх популяцій та рослинних угруповань відбувається внаслідок неефективного ведення лісового, мисливського та рибного господарства. Склалася стійка тенденція до скорочення чисельності основних мисливських видів. Наприклад, чисельність лося з 14250 голів у 1990 р. зменшилася до 4510 у 2005 р., чисельність зубра – пріоритетного виду рідкісних ссавців Європи – з 664 голів у 1992р. - до 313 у 2005 році. Загалом, за останні 11 років чисельність копитих видів тварин зменшилась на 77,3 тис. голів (30%), серед птахів знизилася чисельність качок, гусей, куріпки.

Внаслідок хижацького вилову чисельність осетрових продовжує зменшуватись, - в Азовському морі обсяг вилову осетрових в 1992 р. становив 144 тонн, а з 2001 р. дозволений вилов осетрових тільки для забезпечення науково - дослідних робіт.

Поширення чужорідних видів, які можуть негативно вплинути на екосистеми, місцеві види або здоров'я населення у природні екосистеми

викликає істотний дисбаланс у біоценозах. Так, гребневик мнеміопсис, планктонний організм типу *Stenophora*, який вперше було виявлено в Чорному морі у 1982 р., призвів до підриву кормової бази риб, катастрофічного зменшення маси планктону, майже десятикратного зниження обсягу вилову риб. У 80-х роках відмічалася масова деградація запасів азовської хамси та тюльки. В свою чергу, розповсюдження рапанів, з 1950-х років, призвело до масового знищення запасів устриці і мідії Чорного та Азовського морів[6].

Розповсюдження хвороб, шкідників і паразитів серед видів природної флори та фауни викликає все більшу занепокоєність у спеціалістів. Спостерігається тенденція до швидкого поширення вірусних інфекцій у біоценозах України, ураження вірусами видів рослинного і тваринного світу. Виявлено ряд нових патогенів, раніше не ідентифікованих в Україні. Дослідження та створення нових технологій у сфері генної інженерії, транскордонне переміщення живих змінених організмів належним чином не контролюється. Одним із джерел захворюваності риб є паразити, які потрапили у водойми України разом з чужорідними видами.

Таким чином, під дією низки антропогенних факторів території України вцілому властива тенденція до суттєвого кількісного і якісного зменшення видового багатства біорізноманіття. За висновками спеціалістів, приблизно 9% судинних рослин, 38,0% ссавців, 38,1% плазунів, 29,4% амфібій перебувають у складному стані[6].

Найбільш виразно така тенденція простежується щодо рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України.

Так, до другого видання Червоної книги України занесено 381 вид тварин (близько 60 % з них - безхребетні), 531 вид рослин та грибів, у тому числі 429 видів судинних рослин, які становлять понад 12 % всієї дикорослої флори. Порівняно з першим виданням кількість видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, збільшилася майже в чотири рази. До

третього (останнього на даний час) видання «Червона книга України» (2009 р.) занесено 542 види тварин та 826 видів рослин і грибів. Кількість видів тварин у третьому порівняно з другим виданням збільшилась на 160 видів, а кількість видів рослин - порівняно з другим виданням збільшилась на 285 видів[4].

Існують прогнози, що за умови збереження негативних тенденцій скорочення біорізноманіття частка ссавців, які будуть занесені до наступного видання Червоної книги України, становитиме більше 50%, а загалом в наступному виданні Червоної книги опиниться до 5% фауни України та 2/3 хребетних тварин, багато з яких є ендемічними видами.

За підрахунками фахівців, на території країни зараз збереглося близько 30 % природної рослинності, яка перебуває на різних стадіях трансформації. Так, до переліку рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, рослинних угруповань, підготовленого та опублікованого науковцями, занесено 127 таких угруповань. Дуже швидко зменшуються запаси цінних лікарських та декоративних рослин. Відбувається деградація та руйнація цілих природних комплексів, зникають середовища існування багатьох видів та самі види[4].

2 ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНА ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА, ЯК ОСНОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Питання збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, зважаючи на існуючу в Україні екологічну ситуацію, окреслену вище, в сучасних умовах є одними із ключових в сфері охорони навколишнього природного середовища.

Найефективнішим засобом охорони видів тваринного і рослинного світу, унікальних та типових природних комплексів, збереженням їх природно-ресурсного потенціалу є розширення та підвищення репрезентативності мережі природно-заповідного фонду України (ПЗФ).

Природно-заповідний фонд України розглядається як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною, і включає території та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, слугують збереженню природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтриманню загального екологічного балансу і забезпеченню фоновому моніторингу навколишнього природного середовища. Розвиток природно-заповідного фонду України має бути одним із основних пріоритетів екологічної політики держави.

Організаційно-правові основи ведення заповідної справи визначено Законом України “Про природно-заповідний фонд”[7] від 16.06.1992 року, та актами законодавства, прийнятими відповідно до нього.

Законом визначаються категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду, умови і порядок формування і проголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх правовий режим, заходи щодо їх функціонування і охорони, правове регулювання державного управління в сфері природно-заповідного фонду та інше[7].

Природно-заповідний фонд України не є сукупністю однорідних природних територій. До його складу входять території та об'єкти одинадцяти категорій: 1) природні заповідники; 2) біосферні заповідники; 3) національні природні парки; 4) регіональні ландшафтні парки; 5) заказники; 6) пам'ятки природи; 7) заповідні урочища; 8) ботанічні сади; 9) дендрологічні парки; 10) зоологічні парки; 11) парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Категорії територій та об'єктів ПЗФ розрізняються за природним походженням, порядком створення, юридичним статусом, правовим режимом охорони та використання, функціональним зонуванням території та іншими ознаками.

Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів у межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти.

Станом на 01.01.2015 р. природно-заповідний фонд складається з 7855 територій та об'єктів 11 категорій, загальна площа його становить 4,025 млн. га, або 6,05% від площі України, з них з них: 19 природних заповідників; 4 біосферних заповідника; 42 національних природних парки; 62 регіональних ландшафтних парків; 3252 пам'яток природи; 2925 заказників; 641 ботанічний та зоологічний сади, 19 дендрологічних парків та 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва; 803 заповідних урочища (рис. 2.1)[8].

Так, за 2013 рік площа природно-заповідного фонду зросла на 108,2 тис. гектарів (на 90 одиниць). В структурі ПЗФ, серед 11 категорій територій і об'єктів загальнодержавного та місцевого значення, за кількістю найбільшу частку становлять пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища – разом біля 90 % від кількості всіх існуючих об'єктів. За площею понад 80 % природно-заповідного фонду припадає на заказники та національні природні і регіональні ландшафтні парки[8].

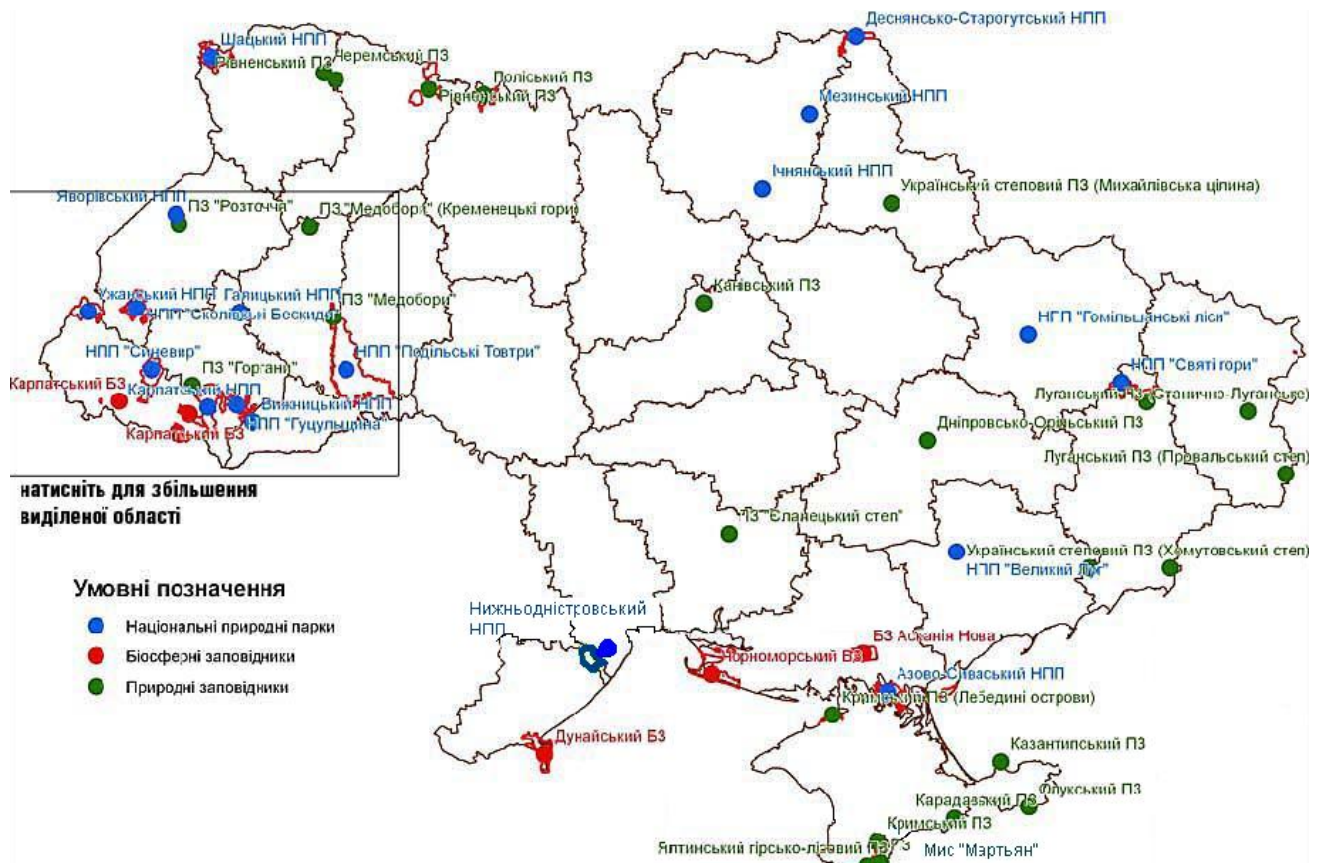

Рис. 2.1 – Природно-заповідний фонд України (території загальнодержавного значення)

Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідному фонді складає: природних заповідників – 5,3%, біосферних заповідників – 7,3%, національних природних парків – 24,6%, заказників – 38,2%, пам'яток природи – 0,8%, регіональних ландшафтних парків – 18,1%, заповідних урочищ – 3,1%, ботанічних садів – 0,1%, зоологічних парків – 0,01%, дендрологічних парків 0,05%, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва – 0,44% (рис. 2.2)[9].

Відповідно до чинного законодавства, природоохоронними науководослідними установами ПЗФ загальнодержавного значення є природні та біосферні заповідники, національні природні парки, зоопарки, а також деякі ботанічні сади, дендрологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Рис. 2.2 - Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у природно-заповідному фонді[3]

Загальна фактична площа територій та об'єктів ПЗФ, що мають загальнодержавний статус, становить 2004,6 тис. га (в межах території України), або 58 % від усієї фактичної площі ПЗФ і 3,3 % від площі України та 402,5 тис. га (в межах акваторії Чорного моря – ботанічний заказник «Філофорне поле Зернова»).

З усієї площі ПЗФ України загальнодержавного значення близько 870 тис. га (біля 25 % від загальної площі ПЗФ і 1,4 % від території держави) – це землі, надані природно-заповідним установам у постійне користування.

Частка площ ПЗФ від площ адміністративних одиниць (так званий «показник заповідності») значно різниться. Найменшою – 1,5–1,9 % – вона є у Кіровоградській, Дніпропетровській та Вінницькій областях, найбільшою – 11,0– 15,6 % –у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернівецькій областях та м. Києві. В Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Черкаській, Харківській областях заповідні території становить близько 2– 5%, у Львівській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській областях – 6–9 %[9].

Таким чином, в різних областях України показник заповідності коливається від 1,5 до 15,6 %, при цьому, в семи областях України він становить всього менше 3%, у чотирнадцяти областях має середні значення – 4–9%, і тільки у п'яти областях та місті Києві – перевищує 10 %. В цілому по Україні (без урахування заказника, розташованого в акваторії Чорного моря) частка заповідних територій складає, як вже зазначалось, 5,9 % від її загальної території.

Природні заповідники, біосферні заповідники та національні природні парки підпорядковуються семи центральним органам виконавчої влади та іншим суб'єктам управління. При цьому близько 75% території ПЗФ загальнодержавного значення знаходиться у підпорядкуванні трьох суб'єктів – Міністерства екології та природних ресурсів (Мінприроди), Державного агентства з лісового господарства (Держлісагентства) і Національної академії наук (НАН) України.

Найбільше об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення підпорядковано Держлісагентству – 280 об'єктів (46 %). Це 175 заказників, 71 пам'ятка природи, 6 природних заповідників та 5 національних природних парків, 16 дендропарків, 44 парки пам'ятки садово-паркового мистецтва. Їх загальна фактична площа становить 349,3 тис. га, або 18 % від загальної площі ПЗФ загальнодержавного значення[8].

В підпорядкуванні Мінприроди перебуває 27 об'єктів (4 %) ПЗФ: 18 національних природних парків, 4 природних заповідники, 1 біосферний заповідник, 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та 1 ботанічний сад, площа яких разом становить 798,7 тис. га, або близько 46 % від ПЗФ загальнодержавного значення.

Національна академія наук України має у своєму підпорядкуванні 15 об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення (2 %), у тому числі, 4 природних та 2 біосферних заповідники, 3 ботсади, 3 дендропарки, 1 парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва, 1 заказник, 1 пам'ятку природи, загальна площа яких

становить 173,1 тис. га, або біля 10 % від площі ПЗФ загальнодержавного значення[8].

Біосферні заповідники "Асканія-Нова", Чорноморський, Карпатський та Дунайський у складі транскордонного українсько-румунського біосферного резервату "Дельта Дунаю", Ужанський національний природний парк разом з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі транскордонного українсько-польсько-словацького біосферного резервату "Східні Карпати" увійшли до складу Всесвітньої мережі біосферних резерватів (заповідників) у рамках Програми ЮНЕСКО "Людина й біосфера".

Загальна площа природних заповідників, біосферних заповідників та національних природних парків, яких всього 70 установ, на кінець 2012 року становила 1672,0 тис. га (48 % від площі ПЗФ і 2,8 % від площі України), а площа земель, наданих їм у постійне користування, – 873,7 тис. га (25 % від площі ПЗФ, 1,4 % від площі України, 52 % від загальної площі установ ПЗФ).

Станом на 01.12.2013 р. заповідано 15,8 % лісів, що належать до сфери управління Держлісагентства. Тут створено понад 3 тис. територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 1,2 млн. га. З них: 280 територій та об'єктів загальнодержавного значення площею 349,3 тис. га та 2832 територій та об'єктів місцевого значення площею 700 тис. га[9].

Території та об'єкти ПЗФ України виступають ядром природних територій та об'єктів особливої державної охорони, основою розбудовуємої національної екологічної мережі. Крім них особливої охороні підлягають, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. До інших, сьогодні, зокрема, відносяться: території з рідкісними та зникаючими типовими рослинними угрупованнями, занесеними до Зеленої книги України, водно-болотні угіддя загальнодержавного та міжнародного значення. Виділення державою територій та об'єктів особливої охорони з їх повним або частковим вилученням із господарського обігу та наданням їм спеціального

охоронного статусу – спроба протидіяти деградаційним процесам у природному середовищі.

Так, 29 із 33 оголошених в Україні водно-болотних угідь міжнародного значення, що входять до спеціального списку Конвенції про водно-болотні угіддя, знаходяться в межах територій та об'єктів ПЗФ. Охоронюваними є близько 300 тисяч гектарів найбільш цінних болотних масивів, 150 тисяч гектарів місць зростання лікарських рослин, майже дві тисячі гектарів земель, що є місцем оселення цінної ентомофауни. З метою збереження водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення, головним чином як місця оселення водоплавних птахів, в акваторії Гендрівської та Ягорлицької заток Чорного моря, у дельті Дунаю та у затоці Сиваш під особливу охорону взято понад 220 тисяч гектарів[9].

Відповідно до Указу Президента України від 10 березня 1994 року № 79/94, рішень місцевих органів влади для наступного заповідання зарезервовано близько 700 тисяч гектарів цінних у науковому та екологічному відношенні територій[9].

Тільки у 2012 році підготовлено 3 проекти Указів Президента України про створення 15 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення загальною площею 3,1 тисяч гектарів, що були погоджені центральними органами виконавчої влади, схвалені Кабінетом Міністрів України та передані на розгляд до Адміністрації Президента України.

Так, здійснювалися заходи щодо створення Національних природних парків «Мале Полісся», «Кременчуцькі Плавні», «Нижньодніпровський», «Куяльницький», Канівського біосферного заповідника, розширення території Національного природного парку «Голосіївський».

Утворено 23 адміністрації національних природних парків та одного ботанічного саду. Схвалено клопотання щодо створення Національного природного парку «Подільсько-Придністровський» у Вінницькій області[4].

Протягом 1994-2005 рр. в Україні діяла Програма перспективного розвитку заповідної справи (Відповідно до Постанови Верховної Ради України

від 22.09.1994 року №177/94-ВР)[10], яка визначила стратегію розвитку галузі у напрямку удосконалення управління, розширення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також підвищення їхньої ролі у соціально-економічному розвитку регіонів та держави в цілому. В результаті виконання цієї Програми було створено низку нових і розширено території існуючих об'єктів природно-заповідного фонду, що призвело до збільшення площі ПЗФ майже у 2 рази, або на 1,3 млн. га.

Так, у 1995-1998 роках зростання площі ПЗФ у середньому за рік становило близько 200 тис. га, у 1999-2002 - близько 90 тис. га, у 2003-2005 - 34 тис. га, а у 2006-2008 році - тільки 47,4 тис. га. У 2009 році загальна площа ПЗФ збільшилася на 135 тис. га, а у 2011 році у порівнянні з 2010 роком – на 108,2 тис. гектарів[3]. Проте, темпи зростання площ природно заповідного фонду відстають від запланованого рівня (відповідно до завдань, визначених положеннями Закону України «Про Загальнодержавну програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 року)[11] (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1 – Площа територій та об'єктів ПЗФ України

Категорія територій та об'єктів ПЗФ	Площа земельних угідь, тис. га				
	Стан на 1.09.00	Стан на 1.01.10	Стан на 1.01.11	Стан на 1.01.12	За планом на 2015 рік
Національні природні парки	600,0	1001,8	1 215,8	1 215,8	2 329,0
Природні заповідники	160,0	198,7	205,3	205,3	422,0
Біосферні заповідники	212,0	246,4	250,9	250,9	301,0
Інші категорії	1 427,0	1 821,1	1 786,9	1 895,1	3 223,0
Разом	2 399,0	3 268,0	3 458,9	3 567,1	6 275,0

Зважаючи на наведене вище, до системи територій та об'єктів ПЗФ в першу чергу включаються території (акваторії), на яких збереглися майже незмінені чи частково змінені природні ландшафти. Вони охороняються як

національне надбання й одночасно як складова частина світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Зазначені території та об'єкти також формують ключові території екологічної мережі, що знаходиться в стадії формування[12].

Екологічна мережа (екомережа) України – це єдина територіальна система, яка створюється з метою формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного й рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України (на підставі низки ратифікованих міжнародних Конвенцій) підлягають особливій охороні[12].

Формування національної екологічної мережі України, основою якої є ПЗФ, є основним стратегічним напрямком державної політики щодо збереження ландшафтного та біологічного різноманіття.

Питання створення національної екологічної мережі пов'язані із зобов'язаннями України, прийнятими за умови приєднання до Панєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy або PEBLDS) - ПЕС, ухваленої на 3-й Всеєвропейській конференції міністрів охорони довкілля (Софія, 23-25 жовтня 1995 р.)[13]. Головним завданням згаданої стратегії є створення Всеєвропейської екомережі, як основи збереження біологічного та ландшафтного різноманіття на Європейському континенті.

Ідею створення Всеєвропейської екологічної мережі (European Ecological Network або EECONET) як системи взаємно поєднаних, цінних з екологічної точки зору природних територій, було запропоновано групою голландських дослідників у 1993 р. на Міжнародній конференції “Охорона природної

спадщини Європи через створення Європейської екологічної мережі” (м. Маастріхт, Нідерланди). Вона органічно інтегрується в ідею сталого розвитку та є одним з потужних інструментів її втілення.

Згідно з більшістю існуючих поглядів, головною метою створення екомережі можна вважати загальне покращання стану довкілля, а також умов життя людини, забезпечення сталості існування біосфери через усунення антропогенної фрагментації біогеоценотичного покриву, що склалася в процесі історичного розвитку суспільства, створення його неперервності та функціональної цілісності і посилення, за рахунок цього, здатності до самовідновлення.

Правові засади створення екологічної мережі в Україні були закладені ще в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26.06.1991 р.[14], де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні водозахисні, полезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України. Однак чіткого законодавчого оформлення процесу розбудови екомережі набули після приєднання України до ПЕС.

Формування екомережі України донедавна відбувалось на підставі Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 року[11].

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки була розроблена в контексті вимог щодо подальшого опрацювання, вдосконалення та розвитку екологічного законодавства України, а також відповідно до рекомендацій Панєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття щодо питання формування Загальноєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Формування екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів[15].

Багатство природних ландшафтів є надбанням Українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України.

Основною метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження їх різноманіття, близького до притаманного їм природного стану, та формування їх територіально єдиної системи, побудованої відповідно до забезпечення можливості природних шляхів міграції та поширення видів рослин і тварин, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу та їх популяцій. При цьому національна екологічна мережа повинна відповідати вимогам щодо її функціонування у Загальноєвропейській екологічній мережі та виконувати провідні функції щодо збереження біологічного різноманіття. Крім того, Програма має сприяти збалансованому та невиснажливому використанню біологічних ресурсів у господарській діяльності[11].

Структурними елементами національної екологічної мережі, відповідно до Закону є:

- природні регіони;
- природні коридори;
- буферні зони.

До складу структурних елементів національної екомережі України включаються: території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водні об'єкти, водоохоронні зони та прибережні захисні смуги водних об'єктів, інші землі водного фонду, водно-болотні угіддя, сіножаті, пасовища, полезахисні лісові смуги, землі оздоровчого та рекреаційного призначення, а також землі

історико-культурного призначення, транспорту, оборони та інші, що мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, насамперед, видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України.

Карта-схема Української екологічної мережі, що формується, повинна включати 14 природних регіонів та 8 природних коридорів (рис.2.3)[15].

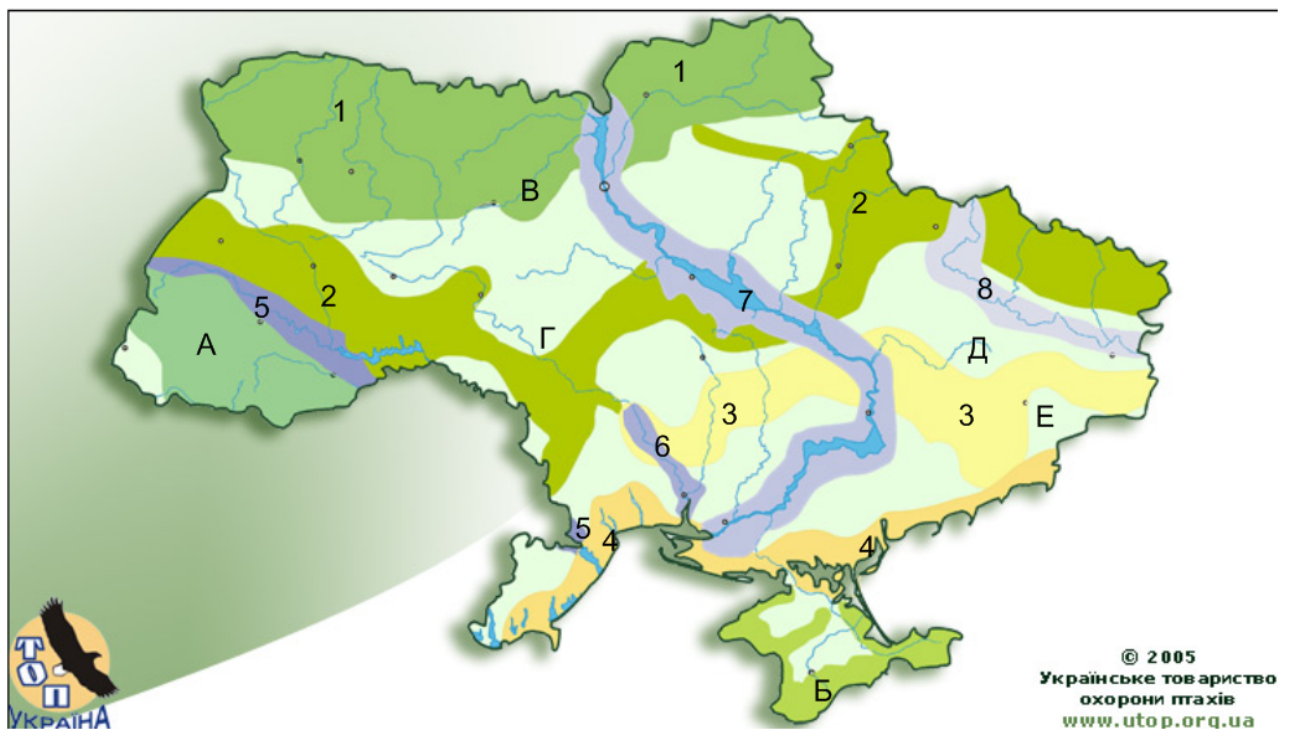

Рис. 2.3 – Карта-схема формуємої національної екологічної мережі України

Легенда:

Природні регіони: А - Карпат, Б - Кримських гір, В – Полісся, Г - Подільської височини, Д - Донецького кряжу, Е - Приазовської височини.

Широтні коридори: 1 - Поліський (лісовий); 2 - Галицко-Слобожанський (лісостеповий); 3 - Південноукраїнський (приморської степної), 4 - Прибережний.

Довготні коридори: 5 - Дністровський; 6 - Бугський; 7 - Дніпровський; 8 - Сіверськодонецький.

На територіях - складових національної екологічної мережі - має бути забезпечено проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних ландшафтів, природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, збереження видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, поліпшення середовища їх існування, створення належних умов для розмноження раритетної біоти у природних умовах та для розселення.

Для здійснення заходів із забезпечення виконання природоохоронних функцій національної екологічної мережі передбачено проведення спеціальних інвентаризаційних та наукових досліджень, створення центрів штучного розведення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин, інформування громадськості, здійснення заходів, що впливають з міжнародних зобов'язань України.

Формування екологічної мережі достатньо складний і тривалий процес, який охоплює зміни у господарських та соціальних процесах, структурі правління територіями. Так, сучасний стан природних ландшафтів України, на жаль, лише частково відповідає критеріям віднесення їх до Загальноєвропейської екологічної мережі. В цілому, за даними Національної доповіді України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі, підготовленої до 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища „Довкілля для Європи” (Київ, 2003 р.), природні ландшафти існують майже на 40 % території України.

У найменш зміненому вигляді вони збереглися на землях, зайнятих лісами, чагарниками, болотами, на відкритих землях, площа яких становить 19,65 % території країни. Враховуючи, що лише 44 % лісів виконують захисні та природоохоронні функції, є підстави вважати, що стан, близький до природного, мають ландшафти на площі 12,73 % території країни[8].

Ключовим нормативно-правовим актом, який на даний час регулює процес формування Національної екомережі України є Закон України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року[16].

За Законом передбачається формування екомережі України шляхом створення єдиної територіальної системи, яка б складалась із структурних елементів чотирьох типів: ключові, сполучні, буферні та відновлювані території.

Ключовими територіями у складі екомережі мають стати території та об'єкти, віднесені законодавством України до категорії природних територій та об'єктів особливої державної охорони. Це насамперед території та об'єкти природно-заповідного фонду; водно-болотні угіддя міжнародного значення; водоохоронні зони; землі лісового фонду; полежахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду; землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами; землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів; земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного та рослинного світу, занесених до Червоної книги України, та деякі інші. Саме ці території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для цього регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Крім того, передбачається віднесення до складу ключових територій екомережі деяких категорій сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (пасовища, сіножаті, ділянки степової рослинності, кам'яні розсипи, піски, солончаки, що мають особливу природну цінність).

Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечать міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу.

Буферні території - це місцевості з природним або частково зміненим станом ландшафту, що оточують найбільш цінні ділянки екомережі і створюються з метою забезпечення захисту ключових та сполучних територій від дії зовнішніх негативних факторів природного походження або спричинених діяльністю людини.

До складу *відновлюваних* територій планується віднести території, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану Це передусім законсервовані землі, тобто такі, що виведені з господарського обороту (сільськогосподарського або промислового) на певний термін для здійснення заходів щодо відновлення родючості та екологічно задовільного стану ґрунтів, а також для встановлення або повернення (відновлення) втраченої екологічної рівноваги у конкретному регіоні. До відновлюваних територій екомережі увійдуть території, що становлять порушені, деградовані і малопродуктивні землі, а також землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, зокрема, радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають охороні як природні регіони з окремим статусом.

Першочергові заходи із формування екомережі пов'язані з діяльністю щодо проектуванням її відповідної схеми, її складових. Проектування екомережі, визначене також положеннями Закону України «Про Генеральну схему планування території України» від 07 лютого 2002 року передбачає[12]: а) нанесення на планово-картографічні матеріали територій та об'єктів, включених до переліків екомережі; б) визначення територій, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну, історико-культурну цінність, встановлення передбачених законом обмежень на їх планування, забудову та інше використання; в) обґрунтування необхідності включення територій та об'єктів до переліків екомережі, резервування територій для цих потреб, надання природоохоронного статусу, введення обмежень (обтяжень) для відновлюваних, буферних та сполучних територій для забезпечення формування екомережі як єдиної просторової системи; г) розроблення рекомендацій щодо визначення режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, відновлюваних, буферних та сполучних територій, які пропонується створити, а також щодо необхідності вилучення і викупу земельних ділянок; г) узгодження регіональних і місцевих схем формування екомережі із Зведеною

схемою формування екомережі України, поєднання її із Загальноєвропейською схемою формування екомережі та із затвердженою проектною документацією з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів, визначення перспективних напрямів забезпечення збереження та невиснажливого використання цінних ландшафтів та інших природних комплексів, об'єктів і територій.

Проектування екомережі здійснюється шляхом розроблення регіональних схем формування екомережі Автономної Республіки Крим та областей, а також місцевих схем формування екомережі районів, населених пунктів та інших територій України. Регіональні та місцеві схеми формування екомережі затверджуються відповідними радами після їх погодження із територіальними органами виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Зведена схема формування екомережі України входить складовою частиною до Генеральної схеми планування території України і затверджується Верховною Радою України. До Зведеної схеми формування екомережі України, а також регіональних та місцевих схем формування екомережі періодично, у міру розширення можливостей для розвитку такої мережі, але не рідше одного разу на десять років, вносяться зміни органами, до повноважень яких віднесено затвердження зазначених схем. Зведена схема формування екомережі України, відповідні регіональні та місцеві схеми є основою для розроблення усіх видів проектної документації при здійсненні землеустрою, при розробці містобудівної документації, а також у процесі здійснення господарської та іншої діяльності[17].

Саме з розробкою схем екологічної мережі на регіональному рівні, проведенням зв'язаних із цим наукових досліджень, пов'язані сучасні процеси розбудови екологічної мережі.

Так, протягом 2010-2012 року проводились наукові роботи за напрямками щодо: збереження популяцій видів рослин і тварин; здійснення заходів, що впливають з виконання зобов'язань країни за міжнародними угодами; визначення територій спеціального інтересу щодо їх збереження в

межах та за межами природнозаповідного фонду України згідно з Конвенцією про охорону дикої флори і фауни та природних оселищ (середовищ існування) в Європі. Протягом 2012 року затверджено Цільову програму розвитку екологічної мережі Миколаївської області на період до 2015 року.

На сьогодні затверджено 13 обласних програм формування регіональної екомережі (Вінницькій, Дніпропетровській, Закарпатській, Кіровоградській, Львівській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Тернопільській, Харківській, Чернігівській областях); у Волинській, ІваноФранківській, Сумській, Хмельницькій, Чернівецькій областях, м. Київ та Севастополь розділи щодо формування екомережі включені до регіональних програм з охорони навколишнього природного середовища; у 7-и областях розроблено проекти програм формування екомережі (у Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Полтавській, Херсонській, Черкаській областях)[9].

Станом на 01.01.2013 розроблялись та знаходились на різних стадіях доопрацювання і погодження 19 проектів регіональних схем у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Київській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях, у тому числі у Харківській та Івано-Франківській областях схеми затверджено як складові обласних програм формування екомережі (на сьогодні доопрацьовуються), у Хмельницькій (розроблено у рамках міжнародного проекту); у Рівненській, Херсонській областях заплановано їхнє розроблення.

Також, протягом 2008-2011 років розроблено 14 проектів місцевих схем формування екомережі у Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Харківській областях[9].

Затверджено 5 регіональних схем формування екомережі в Житомирській, Одеській, Тернопільській областях, м.Києві та 41 місцеву схему формування екомережі – у Закарпатській (12), Луганській (1), Львівській (1), Полтавській (1), Тернопільській (1), Харківській (24), Чернівецькій (1) областях.

Для визначення основних елементів екомережі на загальнодержавному рівні за означений період здійснювалася робота щодо опрацювання матеріалів з метою підготовки проекту Зведеної схеми формування екомережі, зокрема продовжено роботи щодо розбудови природних коридорів загальнодержавного значення Дністровського, Південно-Українського, Сіверсько-Донецького, Бузького, Галицько-Слобожанського, зокрема[9]:

- визначено загальну стратегію збереження, відновлення та збалансованого використання екосистеми екокоридорів (концептуальні, наукові, нормативно-правові, організаційні, фінансові та міжнародні аспекти);

- здійснено науковий опис Дністровського, Південно-Українського, Бузького, Сіверсько-Донецького, Галицько-Слобожанського природних коридорів, з них для чотирьох коридорів складено переліки та опис структурних елементів (ключових, сполучних, буферних та відновлюваних територій в розрізі областей України); переліки складових кожного структурного елементу екомережі;

- визначено буферні території Дністровського екокоридору з метою захисту ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів.

Здійснено уніфікований опис складових екомережі (сполучних, ключових, відновлювальних територій, буферних зон) та розроблені критерії опису і виділення буферної зони на прикладі Дністровського коридору, наведено результати соціологічного аналізу структурних елементів у розрізі областей.

Проведено обстеження, аналіз даних та узагальнення матеріалів про потенціал регіонів України для встановлення структури п'яти національних природних коридорів, на основі яких сформульовано концептуальні, наукові, нормативноправові, організаційні, фінансові, міжнародні аспекти загальної стратегії збереження, відновлення та збалансованого використання екосистем річок Дністер, Сіверський Донець, Буг, Південноукраїнського та Галицько-Слобожанського екокоридорів.

Виділено і описано структурні елементи (сполучні, ключові, відновлювальні території, буферні зони) Південно-Українського природного коридору у розрізі 6 областей України, Галицько-Слобожанського – 13 областей, Бузького – 7 областей; визначено і описано буферні зони Дністровського екокоридору для 7 областей України[9].

З урахуванням зазначеної роботи на даний час опрацьовано елементи восьми природних коридорів та одного природного регіону, а саме:

- здійснено наукове опрацювання заходів щодо створення Карпатської екомережі, обґрунтовано розвиток екомережі у Карпатах як складової частини Всеєвропейської екомережі;

- здійснено ландшафтознавче та біогеографічне обґрунтування просторової локалізації Галицько-Слобожанського міжрегіонального транскордонного екокоридору, підготовлено переліки ландшафтних комплексів, екосистем і екоотопів для формування національної екомережі та загальну схему екокоридору;

- підготовлено концептуальне обґрунтування структури та компонентів Азово-Чорноморського екокоридору;

- розроблено концепцію регіональної схеми формування екомережі Дністровського річкового меридіанного екокоридору та підготовлено картосхему коридору;

- розроблено концепцію регіональної схеми формування екомережі Поліського екокоридору, здійснено науковий опис Поліського природного коридору, включаючи перелік та опис його структурних елементів, підготовлено обґрунтування меж коридору як єдиної територіальної системи, розроблено проект схеми коридору з картографічними матеріалами.

У рамках міжнародних проектів підготовлено пропозиції щодо створення екомережі Південної Бессарабії, підготовлено концепцію Дніпровського екологічного коридору, опрацьовано елементи Деснянського коридору, підготовлено індикативну мапу Південно-Бузького меридіонального екокоридору.

За результатами впровадження міжнародного проекту "Реалізація транскордонного екологічного зв'язку в Українських Карпатах" розроблено та затверджено рішеннями відповідних рівнів рад схему Турківського екокоридору (для міграції зубра, бурого ведмеда, рисі, дикого кабана та інших диких тварин між природоохоронними територіями Польщі і національного природного парку "Сколівські Бескиди") та схему Буковинського екокоридору (між національним природним парком "Вижницький" та національним парком "Ванаторі Нямц" (Румунія) для відновлення природних екосистемних зв'язків (екокоридорів) між популяціями зубрів, ведмедів та рисі в Україні та Румунії).

З метою забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, які входять до Всеєвропейської екомережі, здійснювалися заходи щодо створення спільних транскордонних елементів[9].

Так, протягом 2010-2012 року продовжувалася робота щодо створення транскордонних елементів екомережі, зокрема румунсько-українського біосферного резервату «Марамороські гори».

У Донецькій області здійснювалися заходи щодо розширення регіонального ландшафтного парку (РЛП) «Донецький кряж», на основі якого планувалось створити національний природний парк (НПП), який увійшов би до біосферного резервату, спільного транскордонного елементу екомережі з Російською Федерацією.

У Луганській області під егідою регіональної програми ТАСІС Європейського Союзу реалізовувалась спільна програма «Комплексне використання земель євразійських степів», відповідно до якої з метою створення транскордонних територій з Російською Федерацією на прикордонних територіях України і Росії велись дослідження щодо поєднання природних територій з Ростовською, Белгородською та Воронежською областями. В області здійснювалися заходи щодо створення двох нових заповідних територій загальнодержавного значення на прикордонних територіях[9].

В 2011 році завершилася трирічна робота щодо ідентифікації потенційних Смарагдових об'єктів (об'єктів Смарагдової мережі, (Emerald Network) - територій, на яких представлені популяції видів рослин та тварин, оселища (біотопи), що охороняються Бернською конвенцією (ці види і оселища мають високу міжнародну цінність), (загалом визначено 151 такий об'єкт), надзвичайно важливих, як одна із потенційних форм резервування цінних природних територій, з метою їх подальшого включення до елементів екологічної мережі, у складі ПЗФ або інших природних територій особливої охорони.

3 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ, ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ ТА РЕЗЕРВУВАННЯ ЦІННИХ ПРИРОДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ

3.1 Нормативно-правове забезпечення функціонування природно-заповідного фонду України

Нормативно-правове забезпечення функціонування природно-заповідного фонду, формування екологічної мережі України є фундаментальною основою, на підставі якої здійснюються будь-які заходи пов'язані із збереженням та відтворенням природно-ресурсного потенціалу ПЗФ.

Правову основу організації, охорони, ефективного використання територій природно-заповідного фонду та відтворення їх природних комплексів становлять вже згадувані у попередньому розділі Закони України: розділ 12 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», Закон України «Про природно-заповідний фонд України», Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21 вересня 2000 року, Закон України «Про екологічну мережу» від 24 червня 2004 року. Суттєве значення для поліпшення умов збереження та забезпечення функціонування природно-заповідного фонду, подальшого науково обґрунтованого розвитку заповідної справи мають Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники») та Концепція Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року [18].

Надзвичайно важливу роль в охороні природно-заповідних територій відіграють і такі міжнародно-правові акти, як Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення переважно як середовище існування

водоплавних птахів; Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини; Конвенція про охорону мігруючих видів диких тварин; Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі; Конвенція про охорону біологічного різноманіття та інші.

Відповідно до положень чинного законодавства природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення та використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Структура природно-заповідного фонду України, як відомо, включає в себе 11 категорій та видів об'єктів, які залежно від їх екологічної, наукової, історико-культурної цінності можуть бути об'єктами міжнародного, загальнодержавного або місцевого значення.

В правовій літературі виділяються два етапи створення та оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду: еколого-правовий та земельно-правовий етапи[18]. На еколого-правовому етапі відбувається екологічне обґрунтування необхідності створення чи оголошення окремої категорії території чи об'єкту природно-заповідного фонду, виявляються її типові чи унікальні ознаки, визначаються екологічні, географічні, біологічні та інші ознаки. На земельно-правовому етапі відбувається оформлення вилучення (викупу) та відведення земель під об'єкти природно-заповідного фонду. При відведенні земель визначаються два види режиму земель: землі заповідного об'єкту та землі охоронних зон.

Порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначений у розділі VI Закону «Про природно-заповідний фонд України»[19]. Для створення заповідного об'єкту, перш за все, необхідно підготувати і подати клопотання про створення чи оголошення території та об'єкту природно-заповідного фонду. Ці дії можуть здійснюватися центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди), науковими установами,

природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими заінтересованими підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Клопотання про створення чи оголошення таких територій та об'єктів подаються до державних органів, уповноважених проводити їх попередній розгляд.

Клопотання має містити обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкту природно-заповідного фонду певної категорії, характеристику природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відомості про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників і користувачів природних ресурсів, а також картографічний матеріал.

Клопотання про необхідність створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду попередньо розглядаються у місячний термін: щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення - Міністерством екології та природних ресурсів України (Мінприроди); щодо територій і об'єктів місцевого значення - територіальними органами Мінприроди України на місцях. У разі схвалення клопотань Мінприроди України та його органами на місцях проводиться їх погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання.

Результати погодження є підставою для розробки спеціалізованими проектними та науковими установами проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Розробку проектів створення територій та об'єктів загальнодержавного значення таких, як природних та біосферних заповідників, національних природних парків, заказників, пам'яток природи, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, забезпечує Мінприроди України, а відповідно, розробка проектів створення територій та об'єктів місцевого значення (регіональних ландшафтних парків, заповідних урочищ, заказників, пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва) - забезпечується органами Мінприроди України на місцях. Забезпечення

розробки проектів створення ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків може бути доручено заінтересованим державним органам чи установам.

Розроблений проект створення відповідного заповідного об'єкту чи території підлягає державній екологічній експертизі і у разі позитивного висновку всі матеріали передаються Мінприроди України чи його органами на місцях до державних органів, уповноважених приймати рішення про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Якщо створюється або розширюється територія природних заповідників, національних природних парків, а також інших територій та об'єктів загальнодержавного значення, то такі рішення приймаються Президентом України (ст. 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України»).

Рішення про створення біосферних заповідників приймається з дотриманням вимог міжнародних договорів та міжнародних програм, учасником яких є Україна. Створюваний біосферний заповідник включається Міжнародною координаційною радою з програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» до міжнародної мережі біосферних заповідників. Рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та встановлення охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду приймається Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами (ст. 53).

Завдання, науковий профіль, особливості природоохоронного режиму та характеру функціонування природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, заказників, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків визначаються у положеннях про них, які розробляються відповідно до Закону «Про природно-заповідний фонд України» і затверджуються: Мінприроди України - щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення; та органами Мінприроди України на місцях - щодо територій та об'єктів місцевого значення. Основні завдання, особливості охоронного режиму

пам'яток природи і заповідних урочищ визначаються на основі закону в їх первинних облікових документах[18].

Природні та біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки загальнодержавного значення є юридичними особами. Ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення згідно з чинним законодавством можуть бути визнані юридичними особами.

Ефективна організація та функціонування природно-заповідного фонду забезпечується на основі використання наступних економічних засобів: економічного обґрунтування організації та розвитку природно-заповідного фонду; економічної оцінки територій та об'єктів природно-заповідного фонду, ведення їх кадастру; диференційованого визначення джерел і нормативів фінансування організації та функціонування природно-заповідного фонду; надання відповідним підприємствам, установам та організаціям, що забезпечують функціонування природно-заповідного фонду, податкових та інших пільг; компенсації у встановленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про природно-заповідний фонд[20].

Економічне обґрунтування розвитку природно-заповідного фонду, а також економічна оцінка природних комплексів та об'єктів, що входять до його складу, здійснюються відповідно до кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду на основі спеціальних методик, які затверджуються Мінприроди України. Фінансування заходів щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення здійснюється за рахунок державного бюджету України. Для цієї мети можуть залучатися кошти бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, позабюджетних і благодійних фондів, кошти підприємств, установ, організацій та громадян. Заходи щодо територій та об'єктів місцевого значення (регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків) фінансуються за рахунок бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Для цієї мети

можуть залучатися кошти позабюджетних і благодійних фондів, кошти підприємств, установ, організацій та громадян.

Витрати, пов'язані із забезпеченням режиму охорони заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, здійснюються за рахунок підприємств, установ, організацій, інших землевласників та землекористувачів, на території яких вони знаходяться. У разі необхідності проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних комплексів територій та об'єктів природно-заповідного фонду зазначених категорій, можуть виділятися кошти: державного бюджету - для територій та об'єктів загальнодержавного значення; бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів - для територій та об'єктів місцевого значення.

Об'єкти природно-заповідного фонду можуть мати власні кошти, отримані від наукової, природоохоронної, туристсько-екскурсійної, рекламно-видавничої та іншої діяльності в межах заповідних територій та об'єктів, що не суперечать їх цільовому призначенню. За відвідування територій та об'єктів природно-заповідного фонду їх адміністрації, а також підприємства, установи, організації і громадяни, у підпорядкуванні яких перебувають ці території та об'єкти, за погодженням із спеціально уповноваженими державними органами можуть встановлювати плату.

Державне управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду здійснюється юридично відокремленими державними інституціями, що уповноважені у межах загальної або спеціальної компетенції здійснювати функції у галузі охорони, відтворення та використання цих об'єктів і територій. До органів загальної компетенції відносяться: Кабінет Міністрів України, Президент України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Спеціальне державне управління та державний контроль в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду здійснює Мінприроди України. В складі цього міністерства для забезпечення

державного управління територіями і об'єктами природно-заповідного фонду створений і діє Департамент заповідної справи.

Основними завданнями Мінприроди України у сфері організації, охорони та використання природно-заповідного фонду є: забезпечення нормативно-правового регулювання питань щодо спеціального використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду; встановлення та дотримання режиму охоронної зони територій та об'єктів природно-заповідного фонду; діяльності служби державної охорони природно-заповідного фонду; наукової, рекреаційної, еколого-освітньої діяльності природних та біосферних заповідників та національних природних парків; економічного обґрунтування розвитку природно-заповідного фонду, а також економічної оцінки природних комплексів і об'єктів, які входять до його складу; ведення паспорта водно-болотного угіддя міжнародного значення[19].

Мінприроди України видає, анулює, здійснює переоформлення та видачу дублікатів дозволів на проведення заходів, спрямованих на охорону природних комплексів, ліквідацію наслідків аварій, стихійного лиха та в інших цілях, не передбачених проектом організації території природного, біосферного заповідника, національного природного парку; встановлює ліміти на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; веде державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду; бере участь у проведенні науково-технічної політики у сфері організації, охорони та використання природно-заповідного фонду, а саме: узагальненні наукових досліджень на територіях природних та біосферних заповідників, національних природних парків; затвердженні порядку підготовки та програми Літопису природи; здійсненні наукових досліджень на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду; затвердженні програм і планів науково-дослідних робіт.

Завданнями Мінприроди України також є здійснення управління охороною і використанням територій та об'єктів природно-заповідного фонду,

службою державної охорони природно-заповідного фонду; формування, збереження і використання національної екологічної мережі; підготовка і подання пропозицій щодо створення нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також розширення, зміну меж, категорії та скасування статусу існуючих територій та об'єктів природно-заповідного фонду; затвердження положення про території та об'єкти природно-заповідного фонду, а також положення про території та об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність; затвердження проектів організації території природних та біосферних заповідників, національних природних парків, проектів утримання та реконструкції парків - пам'яток садово-паркового мистецтва; погодження проектів організації територій дендрологічних, зоологічних парків та ботанічних садів загальнодержавного значення, проектів утримання та реконструкції парків - пам'яток садово-паркового мистецтва, що не належать до сфери його управління; затвердження положення про екологічні фонди природних, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків і зоологічних парків, регіональних ландшафтних парків; погодження призначення керівників спеціальних адміністрацій природних та біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків загальнодержавного значення, а також регіональних ландшафтних парків; розроблення проектів створення, оголошення, зміни меж, категорій та скасування статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду; проектів резервування цінних для заповідання природних територій та об'єктів; проектів установа охоронних зон для природних комплексів і об'єктів територій природно-заповідного фонду.

Мінприроди України організовує встановлення в природі (на місцевості) меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду та видає охоронні зобов'язання підприємствам, установам, організаціям і громадянам щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду або їх частин, які створюються чи оголошуються без вилучення земельних ділянок[18].

Функції державного управління заповідною справою - це основні напрями діяльності державних органів в сфері організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів та об'єктів. Основними функціями державного управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду є ведення державного кадастру, здійснення моніторингу та контролю за додержанням охоронного режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Управління природними та біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами, дендрологічними та зоологічними парками загальнодержавного значення, а також регіональними ландшафтними парками здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Спеціальні адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають. Спеціальні адміністрації здійснюють управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду відповідно до положень про території та об'єкти природно-заповідного фонду і проектів їх організації. Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких вони перебувають.

Громадське управління територіями і об'єктами природно-заповідного фонду здійснюється об'єднаннями громадян, статутами яких передбачена діяльність у галузі охорони навколишнього природного середовища. Об'єднання громадян приймають участь в управлінні шляхом: внесення пропозицій щодо організації нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду, забезпечення їх охорони, ефективного використання і відтворення природних комплексів та об'єктів; сприяння державним органам в їх діяльності у цій сфері; участі у встановленому порядку у проведенні екологічної експертизи об'єктів, що негативно впливають чи можуть

негативно вплинути на стан територій та об'єктів природно-заповідного фонду; участі в контролі за додержанням режиму таких територій; здійснення відповідно до законодавства інших заходів, передбачених їх статутами.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду це система необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові та інші характеристики територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду. Ведеться державний кадастр з метою оцінки складу та перспектив розвитку, стану територій та об'єктів, що входять до нього, організації їх охорони й ефективного використання, планування наукових досліджень, а також забезпечення державних органів, заінтересованих підприємств, установ та організацій відповідною інформацією, необхідною для вирішення питань соціально-економічного розвитку, розміщення продуктивних сил та в інших цілях, передбачених законодавством України.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду містить відомості про правовий статус, належність, режим, географічне положення, кількісні та якісні характеристики цих територій та об'єктів, їх природоохоронну, наукову, освітню, виховну, рекреаційну й іншу діяльність. Ведеться державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду Мінприроди України та його органами на місцях за рахунок державного бюджету. Для ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду можуть також використовуватися кошти Державного, республіканського Автономної Республіки Крим та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища[18,19].

Первинний облік кадастрових відомостей щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється спеціальними адміністраціями територій та об'єктів загальнодержавного значення, а також підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають території та об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення, за їх рахунок. Формами кадастрової документації є картки первинного обліку і державні кадастри територій та об'єктів природно-заповідного фонду міст, районів, областей та

Автономної Республіки Крим. Зміст кадастрової документації та строки подання документів первинного обліку визначаються Мінприроди України.

Ведення моніторингу територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється спеціально уповноваженими державними органами згідно з Положенням про державну систему моніторингу довкілля, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №391 від 30 березня 1998 року. Дотримання режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується здійсненням державного і громадського контролю. Порядок здійснення державного і громадського контролю в галузі організації і охорони природно-заповідного фонду визначається законодавством. Державний контроль здійснюється Мінприроди України, його органами на місцях та іншими спеціально уповноваженими державними органами. Громадський контроль здійснюють громадські інспектори охорони навколишнього природного середовища, які проводять свою діяльність відповідно до Положення про громадських інспекторів охорони довкілля.

Найбільш ефективним засобом охорони унікальних і типових природних комплексів є їх вилучення із активного господарського та іншого використання і встановлення відповідного правового режиму. Визначення режиму територій природно-заповідного фонду міститься у ст. 14 Закону «Про природно-заповідний фонд України». Це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання та відтворення їх природних комплексів.

Згідно з чинним законодавством на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду можуть встановлюватися наступні види режимів охорони і використання: заповідний, абсолютно-заповідний, регульованої заповідності, заказний, режим непрямого використання та охорони і режим прямого природокористування[18].

Заповідний режим передбачає повне невтручання або втручання людини лише у виключних випадках у структуру екосистем та природні процеси.

Режим абсолютної заповідності забезпечує повне невтручання людини у природні процеси відповідних об'єктів і територій з будь-якою метою. Режим регульованої заповідності забезпечує обмежене науково обгрунтоване втручання людини в природні процеси, при якому не переслідуються ніякі цілі, крім збереження видів тваринного і рослинного світу та (або) їх угруповань на основі підтримання екологічної рівноваги (виконання природоохоронних, біотехнічних та науково-технічних заходів з метою регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах шляхом сінокосіння, випалювання, випасу, реакліматизації, регулювання чисельності певних видів, оптимізації гідрологічного режиму тощо). Заказний режим - режим, при якому забороняється здійснення окремих видів і форм господарської діяльності для забезпечення збереження окремого компонента чи окремих екосистем. Режим непрямого використання та охорони забезпечує здійснення обмеженого використання природних ресурсів у рекреаційних, оздоровчих, спортивних, туристичних, освітніх та інших пізнавальних цілях. Режим прямого природокористування забезпечує здійснення збалансованого ведення традиційної господарської діяльності, що не призводить до дестабілізації екологічної рівноваги на природно-заповідній території та погіршення загального стану довкілля в регіоні.

Так, категорія ПЗФ - природні заповідники є об'єктами природно-заповідної охорони найвищого рангу. Згідно зі ст. 15 Закону «Про природно-заповідний фонд України» природні заповідники визначаються як природоохоронні науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Природні заповідники служать природними лабораторіями для вітчизняних і зарубіжних науково-дослідницьких установ[18].

Важливою умовою щодо дотримання режиму охорони і використання територій та об'єктів ПЗФ є встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства про охорону територій та об'єктів ПЗФ.

Природно-заповідний фонд підлягає підвищеній охороні, оскільки має особливу екологічну, наукову, естетичну і народногосподарську цінність і призначений для збереження природної різноманітності, генофонду видів тварин і рослин, підтримання загального екологічного балансу та здійснення фонового моніторингу довкілля. Тому встановлення підвищеної юридичної відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд є одним із основних засобів збереження цих територій та об'єктів.

Відповідно до ст. 64 Закону «Про природно-заповідний фонд України», порушення природно-заповідного законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність. Основними складами правопорушень, які є підставою для притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, є: нецільове використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, порушення вимог проектів створення та організації територій природно-заповідного фонду; здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон забороненої господарської діяльності; організація на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків; невжиття заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду; порушення строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду; порушення вимог щодо використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду; перевищення допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушення вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду; псування, пошкодження чи знищення природних комплексів територій та об'єктів

природно-заповідного фонду та зарезервованих для включення до його складу; самочинна зміна меж, відведення територій та об'єктів природно-заповідного фонду для інших потреб тощо[19].

Особливість відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд полягає в установленні більш суворих адміністративних, майнових та кримінальних санкцій за скоєні правопорушення. Так, відповідно до ст. 65 Закону «Про природно-заповідний фонд України» розміри шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про природно-заповідний фонд, визначаються на основі кадастрової еколого-економічної оцінки включених до його складу територій та об'єктів, що проводиться відповідно до вимог вказаного закону, та спеціальних такс, які затверджуються Кабінетом Міністрів України. Так, постановою Кабінету Міністрів України № 521 від 21 квітня 1998 року були затверджені такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України[18].

Розмір відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства, у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, обчислюється за вищевказаними таксами уповноваженими посадовими особами Мінприроди України та його органів на місцях, заповідників, національних природних парків та інших природоохоронних установ, підприємств, установ та організацій, у віданні яких перебувають території та об'єкти природно-заповідного фонду, а також інших спеціально уповноважених органів, яким надано право накладати адміністративні стягнення. Застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних осіб від компенсації шкоди, заподіяної природним комплексам та об'єктам природно-заповідного фонду.

Адміністративна відповідальність за порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду передбачена ст. 91 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а

також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільна зміна їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду - тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від дев'яти до двадцяти чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знярьд і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів чи без такої і на посадових осіб - від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знярьд і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів[18].

Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, передбачена ст. 252 Кримінального кодексу. Навмисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років. Ті самі дії, вчинені шляхом підпалу або іншим загально небезпечним способом, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки - караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років[18].

3.2 Правове регулювання формування національної екологічної мережі України

Ідея створення мережі територій з особливим статусом охорони виникла в середині 70-х років минулого століття і була спричинена тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Підґрунтям також була необхідність вирішення проблем, пов'язаних з відновленням видів великих травоядних тварин в межах їх історичних ареалів,

а саме - забезпечення шляхів пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Надалі серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що природні резервати повинні виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних та зникаючих, науково- або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття (біотичний аспект екомережі), а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву до самовідновлення (екостабілізуючий аспект екомережі).

Подальші напрацювання у цьому напрямку показали, що екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування і збереження природного каркасу національних територій та найдієвішим механізмом виконання завдань Конвенції про охорону біорізноманіття.

З іншого боку, у 1992 році Рада Європи прийняла концепцію Європейської екомережі, як ідею Всеєвропейської системи охорони природної спадщини європейської спільноти, що певною мірою є реакцією на наслідки, викликані хаотичним і у своїй основі споживацьким розвитком суспільства. Такі наслідки об'єктивно вимагають створення єдиної, цілісної системи збереження та відтворення національних природних багатств на теренах всього континенту. Звідси випливає, що європейська екомережа є виявом процесу інтеграції європейської політики збереження природи, так само, як і інтеграції національних систем її охорони, а також вирішення екологічних проблем розвитку сільського господарства, лісівництва, транспорту, промисловості, туризму тощо, які безпосередньо впливають на стан та збереження природної спадщини на шляху міжнародної співпраці. Вона спрямована на збереження цілісного природного каркасу Європи і є спробою об'єднати в єдину європейську мережу її найбільш цінні природні території.

За визначенням, Екомережа є комплексною багатофункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, забезпечення сталого розвитку держави.

Всеєвропейська екомережа, як фізична мережа природних чи напівприродних територій європейського значення, є головним напрямком реалізації Панєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (ПЕС). Програма розбудови екомережі, ідейно оформлена у ПЕС, передбачає[21, 22]:

- розробку критеріїв для виділення ключових районів, екокоридорів, відновлювальних районів і буферних зон, з урахуванням біогеографічних зон Європи;
- відбір екосистем, типів середовищ існування (екотопів), видів і ландшафтів європейського значення;
- визначення конкретних ділянок для збереження, покращення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення;
- розробку керівних принципів (директив), які забезпечать максимально послідовне та ефективне здійснення заходів щодо створення екомережі.

У ПЕС також сформульовані основні завдання зі створення екомережі: 1) збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; 2) забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів; 3) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; 4) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; 5) захист систем від потенційних негативних факторів[14].

Всеєвропейська екомережа створюється на основі таких базових принципів:

- модель екомережі з її ключовими елементами у вигляді природних

ядер, екологічних (природних) коридорів і буферних зон є природним каркасом збереження і відновлення біорізноманіття;

- архітектура моделі екомережі має визначатись природними умовами та адміністративними обставинами різних країн і регіонів;
- екомережа має бути багаторівневою;
- модель екомережі має стати динамічним засобом розвитку і реалізації політики збереження дикої природи;
- ідея екомережі має пов'язувати розвиток системи природно-заповідних територій з соціально-економічним розвитком.

Побудова Всеєвропейської екомережі здійснюється з урахуванням підходів щодо її цілісності, єдності, компліментарності, різноманіття, відновлення, ієрархічності, підпорядкованості, полі функціональності, надійності, емерджентності. Науковими принципами створення Всеєвропейської екомережі є: біоценотичний (еволюційний), історичний, зонально-географічний, екологічний, ресурсно-господарський, соціальний, науково-дослідний, дидактичний тощо.

Ідея екомережі знайшла своє відображення у двох базових програмах – мережа Natura-2000 з пріоритетом охорони цінних природних середовищ та мережа EECONET з акцентом на збереження ключових (екостабілізуючих) екосистем та забезпечення їхньої територіальної зв'язаності.

Програма мережі Natura-2000, що реалізується країнами Європейського Союзу має виконувати ключову роль в охороні біологічної різноманітності території ЄС через збереження певних типів природних середовищ інсування та середовищ видів рослин і тварин, які мають рідкісний характер чи відчувають загрозу зникнення[23,24].

Програма Європейської Екологічної мережі EECONET передбачає утворення на континенті територіально і функціонально зв'язаної системи територій, що репрезентують найліпше збережені з точки зору біологічної і ландшафтної різноманітності території Європи. Для неї важливим також є поліпшення поширення і міграції видів на європейському континенті через

збереження міграційних шляхів для різних організмів. Основними елементами Європейської екологічної мережі EECONET є[24]:

1) природні ядра (вузли) у вигляді біоцентрів та їхніх буферних зон. Буферні зони, сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів. До буферних зон належать охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах);

2) екологічні коридори як просторові структури, які сприяють поширенню видів між природними вузлами, а також територіями, прилеглими до них;

3) території, що потребують натуралізації (в т.ч. території відновлення).

Цілісність мережі, таким чином, забезпечується шляхом створення безперервних екокоридорів чи перервних «перехідних зон», які сприяють розселенню чи міграції видів між природними осередками. До природних осередків екомережі відносяться природоохоронні та природно-заповідні території з їх буферними зонами. Предметом охорони у мережі EECONET стають екосистеми – біоценози та їхнє абіотичне середовище.

Екологічна мережа (екомережа) України, як вже зазначалось у попередньому розділі – це єдина територіальна система, яка створюється з метою формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного й рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України (на підставі низки ратифікованих міжнародних Конвенцій) підлягають особливій охороні.

Екологічна мережа України є складовою Всеєвропейської екологічної

мережі, що наразі розбудовується.

Правові засади створення екологічної мережі в Україні були закладені в законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26.06.1991 р.[18], «Про Загальнодержавну програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 року[18, 25].

Формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до наступних основних принципів: забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі; збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі; зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими в процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі; забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі; забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі; забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері; удосконалення структури земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель; системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Структурними елементами національної екологічної мережі, відповідно до Закону України «Про Загальнодержавну програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки»[25]:

- природні регіони;
- природні коридори;
- буферні зони.

Основні завдання Програми полягають у:

- розробці та реалізації заходів з формування національної екологічної мережі;
- розробці та впровадженні заходів з охорони, використання та відтворення земельних, водних ресурсів, ресурсів рослинного і тваринного світу;
- розробці та впровадженні заходів щодо збереження біологічного різноманіття.

Програма передбачала підготовку заявок щодо визнання цінностей природних територій України, насамперед у межах її ПЗФ, на міжнародному рівні, складання національного переліку об'єктів природної спадщини. Мають бути підготовлені подання на міжнародне визнання нових біосферних заповідників, внесені пропозиції до Переліку водно-болотних угідь міжнародного значення та Світової мережі біосферних резерватів.

Поряд з розвитком мережі охороняємих територій, Програма припускала відновлення порушених природних ділянок (у тому числі, меліорированих земель, що зараз практично не використовуються), створення буферних зон і екологічних коридорів при будівництві транспортних магістралей і т.д.

Серед основних проблем формування Екологічної мережі:

- фрагментація природних територій на значній частині території країни;
- труднощі виконання природоохоронного законодавства, пов'язані зі складною економічною ситуацією;
- недолік фінансування природоохоронних заходів;
- проблеми міжвідомчої координації при керуванні системою ПЗФ.

Створення екологічних мереж вимагає зусиль не тільки в області охорони природи, але також у соціальній і економічній сфері. Дуже важливим представляється також розширення обміну досвідом з іншими державами, щодо нормативно-правового забезпечення побудови екологічних мереж і ландшафтного планування природокористування[26, 27].

Ключовим нормативно-правовим актом, який регулює процес формування Національної екомережі України є Закон України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року[28].

За Законом передбачається формування екомережі України шляхом створення єдиної територіальної системи, яка б складалась із структурних елементів чотирьох типів: ключові, сполучні, буферні та відновлювані території.

Діючі положення Закону України «Про екологічну мережу України», які закріпили формування її складу на основі означених структурних елементів, тісно збігаються з визначеними положеннями щодо елементів Всеєвропейської екологічної мережі (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 - Порівняння елементів, складаючих Всеєвропейську і українську екологічну мережу

Елементи Всеєвропейської екомережі	Елементи української екомережі
Core areas (внутрішні території) Ділянки на яких збережено основні компоненти екосистеми, природні біотопи, популяції рослин та тварин	Природні регіони (Ключові території) Формуються на територіях, що мають у своєму складі об'єкти природно-заповідного фонду, відсоток яких значно перевищує аналогічний у цілому по країні
Corridors (коридори) Території з'єднання „core areas”, які сприяють поширенню та міграції видів а також генетичному обміну	Природні коридори (сполучні території) Формуються ділянками природних ландшафтів витягнутої конфігурації, різної ширини, протяжності, форми і з'єднують між собою природні регіони
Buffer zones (буферні зони) Виконують необхідність охорони „core areas” або коридорів від пагубної людської діяльності	Буферні зони (буферні території) Створюються для захисту природних регіонів і коридорів від негативної дії зовнішніх чинників
Restoration areas (території відновлення) Простори з ушкодженими життєвими екологічними функціями, від яких залежить біорозмаїття, із необхідністю спростувати ушкодження.	- / (Відновлювальні території), території, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення їх первинного природного стану.

Примітка: У скобках – ( ) в таблиці наведені назви елементів національної екологічної мережі, що відповідають визначенням згідно з Законом України «Про екологічну мережу України», поза скобками - назви елементів, що визначені Законом України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки»

Проектування екомережі здійснюється шляхом розроблення регіональних схем формування екомережі Автономної Республіки Крим та областей, а також місцевих схем формування екомережі районів, населених пунктів та інших територій України. Регіональні та місцеві схеми формування екомережі затверджуються відповідними радами після їх погодження із територіальними органами виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Зведена схема формування екомережі України входить складовою частиною до Генеральної схеми планування території України і затверджується Верховною Радою України[28].

Закон України «Про екологічну мережу України» встановлює важливу норму: включення територій та об'єктів до переліку територій та об'єктів екомережі не призводить до зміни форми власності і категорії земель на відповідні природні ресурси, їх власника чи користувача. Включення територій та об'єктів до переліків територій та об'єктів екомережі не завдає шкоди правам тих, на чийй території вони розташовані. Одночасно власники і користувачі територій та об'єктів, включених до переліків територій та об'єктів екомережі, зобов'язані забезпечувати їх використання за цільовим призначенням. З цією метою вони беруть на себе зобов'язання щодо збереження природних ресурсів, їх екологічно збалансованого та раціонального використання[28].

Включення тих чи інших територій та об'єктів до складу екомережі не призводить до автоматичної зміни правового режиму їх охорони та збереження. При включенні до переліку об'єктів екомережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні за законодавством України, ці території та об'єкти зберігають охоронний правовий режим, встановлений для відповідних категорій. Якщо ж, виходячи з вимог Зведеної схеми формування екомережі України, відповідних регіональних чи місцевих схем, виникає необхідність зміни режиму охорони та використання певного об'єкта, то змінюється статус, тип або категорія відповідного об'єкта екомережі. Режим охорони та

використання буферних зон, сполучних і відновлюваних територій екомережі визначається згідно з відповідною схемою екомережі.

Включення територій та об'єктів екомережі до відповідних переліків здійснюється на підставі рішень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Реалізацію функцій та відповідальність за формування національної екомережі взяла на себе Координаційна рада з питань формування національної екологічної мережі, створена в 2001 р. До складу Координаційної ради на чолі з міністром охорони природи входять представники Верховної Ради, центральних органів виконавчої влади, секретаріату Кабінету Міністрів України, обласних адміністрацій, наукових та громадських організацій.

Закон України «Про екологічну мережу України» передбачає здійснення системи державного моніторингу екомережі для оцінки її цілісності, стану природних комплексів та об'єктів, включених до переліків екомережі, своєчасного виявлення негативних змін та прогнозування їх можливого розвитку, розроблення відповідних прогнозів та рекомендацій щодо формування, збереження та використання екомережі. Державний моніторинг екомережі входить до складу моніторингу навколишнього природного середовища і здійснюється в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України[28].

Території та об'єкти екомережі підлягають і державному обліку. Такий облік є складовою державного земельного кадастру, державних кадастрів інших природних ресурсів, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, державної статистичної звітності і здійснюється в порядку, що визначається законом.

З метою врахування інтересів громадян та їх об'єднань у формуванні, збереженні та використанні екомережі територіальні органи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища інформують населення через засоби

масової інформації та письмово відповідні місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування про розроблення схем екомережі. Громадяни та їх об'єднання залучаються до обговорення проектів схем екомережі та стану їх виконання. При цьому можуть проводитися громадські слухання відповідних проектів.

Державний контроль за формуванням, збереженням та використанням екомережі здійснюється Мінприроди. У порядку, визначеному законом, може здійснюватися також громадський контроль за формуванням, збереженням та використанням екомережі.

Крім розглянутих нормативно-правових документів відносини, з формування в Україні екомережі, створення та функціонування особливо охоронюваних природних територій також тісно пов'язані з положеннями Законів України «Про Генеральну схему планування території України», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про охорону земель», «Про землеустрій», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про охорону культурної спадщини», «Про планування та забудову територій»; Земельного, Водного, Лісового кодексу України, законів України про окремі типи територій та об'єктів, що підлягають особливій державній охороні[4,6], інших нормативно-правові акти, прийняті відповідно до них, а також низки міжнародних угод та Конвенцій.

Відповідно до положень прийнятих Конвенцій розроблені та діють нормативно-правові документи щодо збереження біологічного різноманіття, інших природоохоронних питань. Зокрема, у 1997 р. Кабінет Міністрів схвалив “Концепцію збереження біологічного різноманіття” (Постанова Кабінету Міністрів України №439 від 12.05.1997 року)[29]. Концепція прийнята відповідно до вимог Конвенції про збереження біорізноманіття, щодо розробки стратегії охорони біологічного різноманіття на національному рівні.

Метою Концепції є розробка державного механізму, засобів та заходів по збереженню, охороні та відновленню біологічного різноманіття; економічного механізму сталого використання природних ресурсів; підвищення

інформованості населення щодо стану біологічного різноманіття на території країни; підвищення міри відповідальності підприємств за порушення природоохоронного законодавства, внаслідок діяльності цих підприємств[29].

Подальший розвиток принципів Концепції збереження біологічного різноманіття України знайшов своє відображення у положеннях Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 рр., визначеної відповідною Концепцією, що затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 року № 675-р[30].

Програма збереження біорізноманіття розроблена відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження ландшафтного та біологічного різноманіття (1995 р.) щодо прийняття національних стратегій та планів дій у сфері збереження біологічного різноманіття у всіх країнах Європи. Актуальність Програми полягає в необхідності вдосконалення нормативно-праової бази у сфері збереження та раціонального використання біорізноманіття України, зменшення, запобігання та ліквідації негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище[30].

Відповідно до положень Програми перспективним і надзвичайно важливим є розвиток законодавства, зокрема, в такому напрямку охорони біологічного різноманіття, як збереження прибережно-морських та морських екосистем, їх біологічного різноманіття.

Виходячи з того що Україна вважається морською державою, морське узбережжя є стратегічною зоною, як для збереження та відтворення найбільш високого біорозмаїття крайових біотопів водних та сухопутних європейських екосистем, так і для політичного та соціально-економічного розвитку держави, тому потребує застосування сучасних європейських принципів та механізмів сталого управління морським узбережжям, які законодавчо необхідно закріпити на державному рівні.

Усвідомлюючи важливість морського ресурсу для розвитку держави, Україна приєдналась до ряду важливих документів міжнародного співробітництва в галузі охорони морського середовища, що в свою чергу

привело до прийняття Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів» від 22 березня 2001 року[31]. Основна мета Програми полягає в розробленні державної політики, стратегії та плану дій, спрямованих на запобігання зростання антропогенного тиску на довкілля Азовського та Чорного морів, сприяння розвитку екологічно безпечних видів діяльності в Азово-Чорноморському регіоні, збереження і відтворення біологічного різноманіття та ресурсів морів.

Забезпечення реалізації розбудови національної екологічної мережі також передбачає подальший розвиток законодавства, прийняття нових документів, спрямованих на запровадження правових норм формування національної екологічної мережі, механізмів економічного стимулювання суб'єктів землеволодіння і землекористування до здійснення заходів щодо розвитку та підтримки екомережі тощо.

Ключове значення в успішності процесів розбудови національної екомережі мають процеси побудови регіональних, локальних екомереж, визначення методичних підходів та принципів, створення правових, економічних, соціальних умов їх формування.

3.3 Правове регулювання резервування цінних природних територій та об'єктів в Україні

Механізм резервування є одним з ключових в питаннях подальшого збереження і відтворення природно-ресурсного потенціалу ПЗФ.

Процедура резервування цінних природних комплексів або об'єктів визначена положеннями чинного природоохоронного законодавства України і займає важливе місце в порядку створення нової території чи об'єкту ПЗФ.

Положення базового у сфері заповідної справи Закону України “Про природно-заповідний фонд” встановлюють поняття і необхідність процедури резервування.

Так, відповідно до ст. 55 означеного Закону може проводитись процес резервування цінних для заповідання природних територій та об'єктів. Мета резервування — недопущення знищення або руйнування внаслідок господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів[7].

Процес резервування напряму пов'язаний із процедурою створення нової території або об'єкту у складі ПЗФ України, що з правової точки зору підтверджено його закріпленням у розділі Закону України “Про природно-заповідний фонд”, що стосується порядку створення і оголошення такої території або об'єкту. Тому для кращого розуміння питання правового регулювання процесу резервування треба більш детально розглянути означений порядок.

Законодавчо порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду визначений статтями 51-55 Закону України "Про природно-заповідний фонд України"[7].

Статтею 51 цього Закону визначається порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ. А, відповідно до статті 52 Закону, повноваження на розгляд клопотання щодо створення територій та об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища (Мінприроди), а щодо територій та об'єктів місцевого значення - його підрозділам в адміністративних областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць. Після схвалення клопотання проводиться його узгодження із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

Після узгодження клопотання центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища забезпечує розроблення

проектів створення об'єкта шляхом залучення спеціалізованих проектних та наукових установ. Відповідно до Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" проекти створення територій та об'єктів ПЗФ передаються Мінприроди до відповідних органів виконавчої влади, уповноважених приймати рішення про створення об'єктів ПЗФ.

За результатами розгляду розробленого проекту створення та його відповідного узгодження готується проект рішення. Відповідно до статті 53 Закону рішення про створення об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України, Об'єкти місцевого значення створюються за рішенням відповідної обласної ради.

Порядок відведення земельних ділянок установам ПЗФ процедури узгодження включення в їх територію земель, як і будь-які інші питання, що відносять до сфери земельних відносин, визначаються положеннями Земельного кодексу України від 25.10.2001 р.[18] Цим Кодексом регламентується також компетенція місцевих рад в галузі регулювання земельних відносин, порядок надання земель в користування та порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням земель. Разом з тим, варто зазначити, що більш детально повноваження сільських, селищних, міських, районних і обласних рад щодо організації об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 26, 43) визначені в Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні"[18].

В той же час при розробленні документації, пов'язаної зі створенням об'єктів ПЗФ у частині визначення складу, порядку розроблення та узгодження проектів територіального планування, мають бути врахованими основні положення законів "Про планування і забудову територій" (20.04.2000 р.), "Про основи містобудування" (від 16.11.1992 р.) а також вимоги містобудівних норм і правил[18].

Крім вищезазначених, при створенні територій та об'єктів природно-заповідного фонду враховуються також положення й інших нормативно-

правових документів. Серед них, зокрема, Закон України "Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки" від 20.09.2000 р., Закон України "Про екологічну мережу" від 24.06.2004 р., Закон України "Про туризм" від 15 вересня 1995 р., Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 р., Закон України "Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону" від 10 лютого 2000 р.. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. тощо[18].

Значний вплив на створення нових територій та об'єктів ПЗФ мають юридичні норми міжнародних природоохоронних документів – конвенцій та угод. Зокрема, особливе значення мають: Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, 1971 р.), Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, 1979 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992 р.), Конвенція про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 1972р.) та інші.

Загалом, відповідно до законодавчих положень, процедура створення території або об'єкту природно-заповідного фонду включає такі стадії (етапи):

- 1) Підготовка і подання клопотання щодо створення території або об'єкту ПЗФ;
- 2) Розгляд клопотання у місячний строк;
- 3) Погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів;
- 4) Розроблення проекту створення території або об'єкту ПЗФ;
- 5) Підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення території або об'єкту ПЗФ;
- 6) Узгодження проекту у відповідних міністерствах та відомствах;

7) Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення території або об'єкта ПЗФ до Кабінету Міністрів України або обласної ради;

8) Передача документів Кабінетом Міністрів України до Адміністрації Президента України;

9) Підписання указу Президентом України (для територій або об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення);

10) Створення дирекції установи;

11) Розроблення та затвердження Положення про територію або об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання;

12) Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості;

13) Розроблення та затвердження проекту організації території.

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів.

Деякі з перелічених етапів є відповідальними та достатньо складними, такими, як наприклад етап підготовки та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ[32].

Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Основу документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів. До клопотання можуть також додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної

цінності території, його етнографічне значення, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи. Підготовка клопотання - надзвичайно відповідальний етап створення об'єкту ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обґрунтовано воно виконано та оформлено в чималій мірі залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи Мінприроди, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається Мінприроди у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ Мінприроди, якому доручається погодження клопотання з землевласниками та землекористувачами[32].

Клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи Мінприроди.

Погодження клопотання з власниками і користувачами земельних ділянок оформляється листами-погодженнями, в яких зазначається на яких умовах (з вилученням або без вилучення) землі включаються до складу майбутнього об'єкта ПЗФ.

Процес погодження клопотання також є складним етапом створення території або об'єкту ПЗФ і вимагає ретельного планування. Організацію цього процесу рекомендується розпочинати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади тощо. Під час презентації на розгляд виносяться ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території. Проводиться також ознайомлення з досвідом роботи як існуючих установ ПЗФ в Україні, так і за

кордоном, роз'яснення специфіки діяльності, значення для економіки регіону, можливість міжнародної співпраці тощо.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються в спеціально уповноважений урядовий орган в галузі заповідної справи (Державну службу заповідної справи).

Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є також копітким і відповідальним етапом створення об'єкту ПЗФ. Як зазначалося вище, для території, що включається в склад об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України[32].

Матеріали погодження місця розташування об'єкта мають включати в себе наступні документи:

- відомість про землі, що передаються в користування в розрізі землекористувачів, землевласників, місцевих рад з розшифровкою за угіддями. Ця відомість має бути підписана головним землевпорядником адміністративного району й завірена печаткою;
- погодження землевласників та землекористувачів;
- рішення сільської (селищної чи міської ради);
- висновок районного органу містобудування та архітектури та охорони культурної спадщини;
- висновок районного органу земельних ресурсів;
- висновок районного санітарно-епідеміологічного органу;
- висновок районного природоохоронного органу;
- рішення районної ради;
- висновок районної державної адміністрації;
- погодження відповідних обласних управлінь зацікавлених міністерств та відомств;
- висновок обласного органу містобудування і архітектури та охорони культурної спадщини;
- висновок обласного органу земельних ресурсів;

- висновок обласного санітарно-епідеміологічного органу;
- висновок обласного природоохоронного органу;
- висновок обласної державної адміністрації;
- рішення обласної ради про затвердження матеріалів погодження;
- карта території з підписами відповідальних осіб та печатками землевласників і землекористувачів, місцевих рад, районного органу земельних ресурсів.

Нарешті, завдання на розробку проектів створення об'єкту ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом в галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

Відомо, що створення і функціонування природно-заповідних територій має здійснюватися на підставі затверджених в установленому порядку проектів. Фактично, розробка цих проектів розпочинається з моменту підготовки клопотань про їх створення чи оголошення. Необхідність створення природно-заповідних територій різних категорій обґрунтовується також в схемах і проектах районного планування областей, адміністративних районів. Комплексні оцінки територій цих областей і районів включають в себе як характеристики існуючих природно-заповідних територій, так і основні характеристики перспективних об'єктів ПЗФ. На загальнодержавному рівні створення об'єктів ПЗФ передбачається загальнодержавними програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (наприклад, Програма "Заповідники", Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки тощо), положеннями інших нормативно-правових документів природоохоронного законодавства (додатки, додаток А, таблиця А.1).

Проект створення природно-заповідної території є об'єктивнішою підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати новий об'єкт ПЗФ не дозволяється.

Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. Як обов'язковий у складі проектів створення установ природно-заповідного фонду має бути розділ щодо функціонального зонування для національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків. Таке зонування передбачає розподіл територій об'єкта ПЗФ відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів. В разі необхідності визначаються межі та режим охоронної зони, яка створюється за межами заповідної території для запобігання можливим негативним впливам на неї.

Відповідно до ст. 52 Закону України "Про природно-заповідний фонд України", розроблення проектів створення природно-заповідних територій загальнодержавного значення забезпечує Мінприроди, а місцевого значення - його органи на місцях. Розроблення проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручено зацікавленим державним органам чи установам[7].

Стадія розробки проектів створення природно-заповідних територій безпосередньо стосується процесу резервування - разом з проектом створення природно-заповідної території і на його підставі власне і відбувається резервування. Запропоновані схеми зарезервованих територій у складі проектної документації згодом передаються на погодження з землевласниками і землекористувачами.

Необхідним видом проектної документації, що розробляється для новостворених установ, є також проект організації території. Цей проект відноситься до категорії проектної документації з планування територій, комплексного обґрунтування природоохоронних заходів та здійснення діяльності щодо виконання завдань, які покладаються на установи ПЗФ. Закон України "Про природно-заповідний фонд України" вимагає обов'язкового розроблення проектів організації території для таких категорій ПЗФ як біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади,

дендропарки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва та регіональні ландшафтні парки[32].

Слід зазначити, що деякі території ПЗФ, особливо природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, займають досить великі площі (наприклад, національні природні парки Подільські Товтри - 26316 га, Карпатський - 50303 га, Синевир - 40400 га, Святі гори - 40448 га тощо). При цьому значна частка цих площ у тій чи іншій мірі задіяна у народногосподарському комплексі держави. Тому при розробленні проектів такого рівня існує необхідність узгодження ступіня режимних обмежень з вимогами програм економічного та соціального розвитку тих регіонів, де планується створення нових територій ПЗФ.

На підставі затвердженого Проекту організації території, наприклад, національного природного парку, коригуються матеріали землеустрою, - лісовпорядкування, генеральні плани поселень, проекти інженерних мереж та гідротехнічного будівництва тощо з метою обмеження негативних впливів на його природні комплекси та об'єкти.

Власне сам проект організації природно-заповідної території складається з аналітичної частини та обґрунтування природоохоронних заходів.

Аналітична частина проекту містить характеристику природнокліматичних особливостей території, аналіз її ландшафтів, рослинності, тваринного світу, рекреаційних ресурсів, відомості про стан навколишнього природного середовища, про зони охорони джерел водопостачання, джерела та ареали забруднення. В ній дається оцінка архітектурно-планувальних особливостей територій, окремих поселень, зон лікування та відпочинку, наводиться характеристика транспортної мережі, інженерних комунікацій, оцінюється їх вплив на прилеглі природні комплекси та виконується аналіз конфліктних ситуацій територіального розвитку заповідної території[32, 34].

Комплексна оцінка заповідної території включає природоохоронну оцінку території, оцінку природних рекреаційних ресурсів, наявність

природних об'єктів туризму, пейзажно-естетичну оцінку ландшафту, рекреаційну оцінку історичних, етнографічних, культурних та інших об'єктів тощо.

В Проектах організації території передбачається функціональне зонування територій та опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій та мандрівок, заходи щодо благоустрою місць для короткочасного та тривалого відпочинку, порядку організації відвідування території та відтворення природних ландшафтів. Важливою складовою проекту є пропозиції стосовно здійснення екологічно збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивациі, берегоукріплення та інших). Виконується також оцінка транспортного забезпечення об'єкту ПЗФ і визначається вартість основних заходів щодо реалізації проекту[32].

Проекти організації територій ботанічних садів, дендропарків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, розташованих здебільшого у межах міст і інших населених пунктів, розроблюється з урахуванням вимог місцевих органів архітектури та інженерних служб.

Загалом, якісна підготовка документів та чітке дотримання процедур на стадії створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду є необхідною передумовою для практичної реалізації управлінських функцій як у частині збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, так і недопущення соціальних конфліктів, пов'язаних із системою обмежень використання території. Це ствердження цілком стосується і процедури резервування.

Як вже відомо, відповідно до ст. 55 Закону України "Про природно-заповідний фонд України", мета резервування полягає у недопущенні знищення або руйнування внаслідок господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття у встановленому

порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів. На меті також є збереження генофонду тваринного і рослинного світу, місцезнаходжень рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин та поліпшення умов для задоволення рекреаційних потреб населення.

При цьому території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються рішеннями про резервування.

До таких особливих вимог, відносяться в першу чергу певні види господарської діяльності, визначені положеннями Указів Президента України від 10 березня 1994 р. №79/94 «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій»[33] та від 24 квітня 1998 р. №374/98 «Про резервування цінних природних територій для наступного заповідання», заборонені на зарезервованих територіях[34].

Так, на землях, що резервуються, не допускається без погодження з Мінприроди України промислове, господарське, дачне та інше будівництво, проведення меліоративних робіт, розорювання та залісення цілинних і перелогових земель та інша діяльність, яка може призвести до знищення або руйнування цінних природних комплексів та об'єктів, що підлягають заповіданню[34].

Пунктом 3 Указу Президента також визначається, що до прийняття рішення про створення або розширення в установленому порядку природних заповідників та національних природних парків землі, що резервуються, залишаються у державній власності й приватизації не підлягають.

У разі передачі до комунальної чи приватної власності земель, зарезервованих для наступного заповідання в інших категоріях природно-

заповідного фонду, землевласники зобов'язані додержуватися режиму їх охорони та використання, визначеного з обмеженням певних видів господарської діяльності в них, наведених вище.

При цьому, згідно із положеннями ст. 55 Закону України "Про природно-заповідний фонд України", власникам та користувачам природних ресурсів з метою відшкодування збитків, пов'язаних з обмеженням господарської діяльності, можуть встановлюватися пільги з урахуванням відповідних статей цього Закону.

Нарешті, рішення про резервування приймаються тими ж органами, що уповноважені приймати рішення про створення та оголошення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду на основі в порядку, передбаченому статтями 52 і 53 Закону України "Про природно-заповідний фонд України"[7].

Таким чином, процес резервування цінних природних територій для наступного заповідання здійснюється із встановленням їх спеціального режиму. В подальшому логічним є ствердження, що зарезервовані території не можна віднести до земель ПЗФ, проте вони мають специфічний природоохоронний режим, що дозволяє віднести території, що резервуються, до земель іншого природоохоронного призначення (таких, наприклад, як водоохоронні зони, прибережні захисні смуги або смуги відведення).

Так чи інакше, юридичне закріплення процедури резервування, в положеннях чинних документів природоохоронного законодавства є важливим в сенсі спроможності подальшого збереження цінних природних комплексів в період, коли вони ще не мають юридично затвердженого статусу територій або об'єктів ПЗФ.

4 ШЛЯХИ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПЗФ В КОНТЕКСТІ РЕЗЕРВУВАННЯ ЦІННИХ ПРИРОДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ

4.1 Резервування цінних природних комплексів в Україні, поняття, основні принципи та сучасний стан

Одним із основних заходів, спрямованих на збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, через ефективність функціонування і репрезентативність природних комплексів у складі ПЗФ, є процес постійного пошуку нових природних територій та об'єктів, що потребують охорони, та розширення вже існуючих.

Механізм резервування певною мірою можна вважати одним з ключових в питаннях подальшого збереження і відтворення природно-ресурсного потенціалу ПЗФ.

В чинному природоохоронному законодавстві України порядок створення нових територій та об'єктів ПЗФ має чітку визначеність та послідовність. Важливе місце в такому порядку займає процедура резервування нової території або об'єкта, цінних у природоохоронному плані.

Положеннями базового у сфері заповідної справи Закону України “Про природно-заповідний фонд” визначене поняття і необхідність процедури резервування.

Відповідно до ст. 55 означеного Закону[7] може проводитись процес резервування цінних для заповідання природних територій та об'єктів. Мета резервування — недопущення знищення або руйнування внаслідок господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів.

При цьому території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються рішеннями про резервування.

До таких особливих вимог, відносяться в першу чергу певні види господарської діяльності, визначені положеннями Указу Президента України від 10 березня 1994 р. «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій», заборонені на зарезервованих територіях[33].

Рішення про резервування приймаються органами, уповноваженими приймати рішення про створення й оголошення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

З наукової точки зору - резервування базується на необхідності вилучення природних територій, які відіграють важливу роль у збереженні біоти та забезпеченні екологічного балансу ландшафтів, але зазнають з корінного перетворення внаслідок господарської діяльності і можуть бути втрачені. З метою призупинення подальшої деградації та екстренного поліпшення стану ландшафтів, держава повинна забезпечити пріоритетність резервування незалежно від відомчих галузевих завдань. Процес резервування є також важливим інструментом, який дозволяє включати різні за походженням і вмістом складові до структурних елементів національної екологічної мережі України, що формується.

Всі обставини необхідності резервування в кожному окремому випадку варто в'яснити шляхом науково-обґрунтованого регіонального аналізу ситуації. Це пов'язано із тим, що обмеженнями для виділення природних територій під резервування та заповідання можуть служити об'єктивно неприйнятні економічні втрати природних ресурсів, які вилучаються з господарського використання. Однак, слід враховувати також і те, що природоохоронні, екологічні, естетичні, рекреаційні мотиви мають переваги перед господарськими й економічними. Таким чином, найліпшими мають бути

компромісні варіанти, які гармонійно узгоджуються в рамках комплексного раціонального природокористування.

Процес резервування починається з наукового пошуку масивів чи ділянок природної рослинності, ареалів місцезнаходження цінних видів фауни, які підлягають першочерговій охороні. Пріоритетними серед шляхів наукового пошуку є рекогносцировочні польові дослідження. Під час резервування необхідно враховувати думку населення про такий процес та вірогідні зміни в потоках трудових ресурсів у зв'язку зі створенням у перспективі природно-заповідної території, доцільно також визначити категорію майбутньої природно-заповідної території, а на науковій основі - норми режимів збереження біорізноманіття.

Виходячи з цього процес резервування повинен відповідати наступним тактичним вимогам[35]:

1) зарезервований об'єкт має відігравати середовищестабілізуючу роль на рівні організації екосистем від екоотічного до зонального рівня в екологічно нестабільних регіонах;

2) об'єкт резервується з метою запобігання зникнення того чи іншого компонента екосистеми, що має ресурсне значення;

3) резервуються всі корінні й умовно корінні екосистеми;

4) незалежно від ступеня антропогенної деградації резервуються деревостани, вік яких для хвойних порід досягнув 60-70 років, широколистяних - 70-80 років;

5) резервуються лісові ділянки, на яких виникла раптова загроза знищення рідкісних популяцій видів флори та фауни та фітоценозів.

Таким чином, резервування цінних природних територій - це процес створення певного резерву особливо цінних природних територій та об'єктів для наступного перспективного заповідання з метою недопущення їх знищення або руйнування.

З вищевикладеного випливає, що головними принципами резервування виступають наступні[35]:

- першочерговості - терміново визначаються найбільш вразливі екосистеми, ландшафти, окремі регіони чи навіть природно-географічні зони, де необхідне резервування у зв'язку із загрозою їх інтенсивної деградації та ліквідації екологічно конфліктних ситуацій;

- масштабності - охоплюється якомога більша площа природних територій за ступенем збереження їх екосистем, що є необхідним для забезпечення життєвості популяцій видів флори та фауни, фітоценозів та фауністичних комплексів;

- перспективності - визначається у кількісному й якісному відношеннях поетапність формування перспективної мережі зарезервованих земель;

- спадкоємності - формування перспективної мережі зарезервованих земель є територіальною основою для завершеної географічної мережі природно-заповідних територій.

Наукові підходи до пошуку і резервування цінних природних територій та об'єктів повинні враховувати принципи щодо[32]:

- зв'язку між числом видів і площею майбутньої природно-заповідної території, певним чином пов'язаним із зонально-географічним розташуванням території.

Наприклад, в тундрі і бореальних лісах зростання числа видів зі збільшенням площі швидко сповільнюється, а в тропічних лісах мінімум-ареал (найменша ділянка співтовариства, що зберігає всі його характерні риси) досягається на величезних площах;

- ефекту фауністичного колапсу.

Необхідно враховувати, що навіть у великих резерватах з екологічно повноцінними межами збереження стабільних і багатих видами екосистем протягом тривалого часу навряд чи можливо, так як буде діяти ефект інсуляризації (інсуляризація - зміна характеру біоти внаслідок ізолюваності ландшафту під дією процесів фрагментації, що призводить до ряду наслідків: збіднення складу флори і фауни, зростанню щільності популяції окремих видів, збільшення розмірів їх екологічних ніш, втрати з часом видового

різноманіття і т. інш.). Швидкість вимирання видів при цьому прямо залежить від розмірів території. «Навіть у великих резерватах площею в кілька тисяч квадратних кілометрів фауна ссавців майже негайно після ізоляції почне втрачати істотне число видів. Ці втрати складуть майже половину початкового числа видів через кілька сотень років і три чверті - через тисячу років».

Чим менше площа заповідної території та чим більше ступінь ізолюваності, тим інтенсивніше йде так званий «фауністичний колапс»;

- *структурної форми організації майбутньої природоохоронної території, так звані «архіпелаг», або «острів».*

Питання щодо того яка за формою організації територія краще (за інших рівних умов) - один великий «острів» або кілька дрібних («архіпелаг»), що займають таку ж площу не має однозначної відповіді. Кожен з варіантів має свої плюси і мінуси.

Так, на великій території можуть загубитися вузьколокальні види, що живуть за її межами, в малій - частина видів може бути не охоплена через фрагментарність місцеперебувань. Велика територія більш стійка до зовнішніх впливів, малі - в ряді випадків можуть забезпечувати сумарно більшу різноманітність і т.ін.

Це завдання найчастіше вирішується не з біолого-географічних, а з соціально-економічних позицій. Більшість вчених сходяться на думці, що величину майбутньої природно-заповідної території потрібно по можливості максимізувати, оскільки для збереження цілісних природних комплексів з усіма взаємозв'язками необхідна досить велика площа, крім того, великі території краще створюють буферний ефект.

Основний мінус невеликих за площею територій — недостатня стійкість до природних та антропогенних факторів. Чим менше така територія, тим вище темпи її старіння.

З іншого боку, нерідко виникають ситуації, що повністю виключають організацію великої за площею території. У цьому випадку невеликі заповідні території здатні виконувати ряд специфічних завдань: зберігати унікальні

місцеперебування; зберігати види, що вимагають для свого виживання невеликі території; забезпечувати екологічні зв'язки між крупними територіями; мати освітнє та пізнавальне значення.

У певних умовах кілька дрібних територій, рівних за сумарною площею одній крупній, здатні зберігати таке ж (або більше) число видів, але протягом більш короткого часу.

У той же час при організації природно-заповідної території у формі архіпелагу необхідне рішення ряду додаткових задач з оптимізації його діяльності. Серед них особливо важливе взаємне розташування окремих ділянок, що забезпечує можливість вільного обміну тваринами між ними, оптимальне «вписування» заповідної території в географічний простір з урахуванням матеріально-енергетичних потоків, вибір оптимального числа ділянок - складових «архіпелагу» та ін.

- конфігурації та форми майбутньої природоохоронної території;

Теоретично оптимальною повинна бути конфігурація, здатна при найменшій площі забезпечити репрезентативність природних комплексів, зберегти біорізноманіття та підтримувати необхідну стійкість.

Найбільш придатною є форма кола, що з усіх геометричних фігур однакової площі має найменший периметр. Це скорочує протяжність кордонів такої території і тим самим знижує число точок дотику з прилеглими природно-антропогенними ландшафтами. Крім того, форма кола мінімізує відстань при переміщеннях усередині території, що важливо для імміграції видів. Іншими словами, про ступінь оптимальності форми природно-заповідної території можна судити шляхом її порівняння з колом.

Також в питаннях організації природно-заповідних територій, а відповідно важливих і для керування процесом резервування, повинні враховуватись і ряд геоекологічних принципів та правил[32].

Принцип територіальної диференціації. Цей принцип впливає з розходжень, відмінностей ландшафтної структури майбутньої природно-заповідної території, полягає в різному ступені інтенсивності проведення

природоохоронних робіт і, відповідно, різної щільності і конфігурації систем екологічної інфраструктури. Чим вище потенційна стійкість ландшафту і його природна різноманітність, тим менше він має потребу в охороні.

Принцип превентивності. Він передбачає першочергове впровадження заходів природоохоронної організації на територіях, які активно втягнені в господарський обіг, але не втратили цілком свій потенціал самовідновлення. Відповідно до цього принципу, спочатку формується система екологічної інфраструктури, а вже потім планується господарська діяльність. Ділянки, що деградували цілком (яри, кар'єри), підлягають повній рекультивациі через обводнювання і лісорозведення. Охорона таких ділянок на перших етапах забезпечить підтримку й у наступному - відновлення екологічного потенціалу.

Принцип управління і контролю, заснований на різних рівнях активності органів охорони природи та громадських організацій у створенні і підтримці на необхідному рівні природоохоронних заходів. Виділяються три рівні активності: невтручання, надання допомоги й активне керування. У межах сильно перетворених територій найбільше проявляються другий і третій рівні, причому активне керування необхідно здійснювати на більшості ділянок. Невелика кількість природно-заповідних територій обмежує перший рівень активності - невтручання.

Принцип повсюдності важливий у тому плані, що базується на уявленнях про тісні горизонтальні зв'язки поміж різними ландшафтами й усередині кожного з них. Тому існування й ефективна робота природоохоронної структури підтримується за допомогою зв'язків елементів, порушення яких, а також припинення руху через систему потоків речовини, енергії та міграції організмів призводить до її деградації і загибелі. Таким чином, природоохоронними об'єктами і системами повинні бути охоплені всі території, але з різним статусом охорони.

Принцип поліфункціональності полягає в можливості і бажаності виконання одним об'єктом одночасно декількох функцій.

Еволюційно-генетичний принцип, який передбачає формування мережі природно-заповідних об'єктів, яка б забезпечувала збереження всього генофонду і нормальне протікання еволюційних процесів існування видів і співтовариств. В основі його повинен знаходитися популяційний підхід, виходячи з якого встановлюється необхідна кількість природно-заповідних об'єктів і їхні розміри, тобто необхідно забезпечити збереження такої кількості популяцій виду й у такій чисельності їхніх особин, котра б не вела (в умовах тривалої ізоляції) до генетичного збіднення популяцій і співтовариств. Необхідно також зберегти таке число особин виду, яке б не вело з покоління в покоління до істотної зміни його спадкоємної мінливості.

Екологічний принцип вимагає, щоб число, розміри і характер розміщення територій зі статусом охорони забезпечували збереження всієї різноманітності екосистем, історично сформованих природних зв'язків між ними й екологічної рівноваги.

Науковий принцип - мережа природно-заповідних територій повинна включати всі природні території і об'єкти, що мають наукову цінність. Ця мережа повинна забезпечувати одержання нових знань. У зв'язку з цим, необхідно охороняти в першу чергу типові і рідкі об'єкти і види.

Естетичний принцип вимагає включення в природоохоронну мережу найбільш мальовничих ділянок природи, що сприяють розвитку емоційної сфери людини, удосконаленню естетичних уявлень.

Пізнавальний принцип — мережа природних територій зі статусом охорони повинна включати всі об'єкти, що мають загальноосвітнє і пізнавальне значення.

Принцип рекреаційного спрямування - природоохоронна мережа повинна включати усі території з найбільш багатими рекреаційними ресурсами.

Принцип репрезентативності - полягає в необхідності повного відображення в об'єктах природоохоронної мережі природи регіону в цілому.

Господарський принцип - необхідно зберегти усі об'єкти, що використовуються або можуть бути використані у господарській сфері.

Правило «м'якого» керування природою. Відповідно до цього правила всі зусилля повинні бути спрямовані на активізацію корисних природних ланцюгових реакцій, у тому числі процесів відновлення і відтворення ресурсів. За цим правилом працюють біологічні системи землеробства і ця ідея закладена в основу створення полезахисних та прибалкових лісосмуг. Характерним прикладом правила «м'якого» керування в межах природно-заповідних територій регіону можна назвати виведення з активного сільськогосподарського використання малопродуктивних і ерозійно небезпечних земель з наступним залуженням і залісенням найбільш деградованих з них.

Правило функціональної «поляризації» ландшафту, в основу якого покладені принципи розмежування зон різного функціонування. Найбільш функціонально різними поміж собою є території, які активно використовуються в господарській діяльності, з одного боку, й заповідні — з іншого. Через притаманну їм контрастність вони не можуть бути функціонально взаємодіючими, отже, потребують наявності або ж штучного створення перехідних або буферних зон. Перехідні зони поміж функціонально контрастними зонами мають складатися з територій різного ступеня освоєння і господарського використання. Території зі збільшенням антропогенного навантаження будуть розташовуватися в напрямку віддалення від заповідних.

Правило повноти складових, відповідно до якого число функціональних складових системи природно-заповідних територій повинне бути оптимальним — без недоліку або надлишку, і має визначатися типом системи й умовами середовища.

Дотримання перелічених принципів і правил створює сприятливе середовище для планування та подальшого проектування системи природно-заповідних територій (в тому числі забезпечуючи «правильність» резервування).

Варто зазначити, що феномен резервування, започаткований у 1992 році (з прийняттям Закону України «Про ПЗФ») в практиці українського

законодавства в сфері заповідної справи, був нехарактерним для норм природоохоронного законодавства сусідніх країн. Щось подібне було у США в 70-х роках минулого століття, коли діяла спеціальна програма з відбору "елементів природного різноманіття", складався список ділянок для придбання спеціальними організаціями природних земель з метою їх збереження, створювалися бази даних, в які закладалися відомості про особливості і число об'єктів, стан, статус, місцезнаходження тощо. Безперечно, маючи таку інформацію, збільшувалась можливість для обґрунтованого підходу до створення природно-заповідної території[35].

Відповідно до положень Закону України "Про природно-заповідний фонд України" основний тягар резервування покладається на центральний, спеціальний урядовий і територіальні органи виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди та його територіальні органи).

Зважаючи, що державні засади формування географічної мережі природно-заповідного фонду України визначають власне директивні документи, в історії застосування процесу резервування за роки незалежності були здійснені дві основні державні акції.

Першими державними заходами, якими передбачалося планомірне створення зарезервованих природних територій, на основі складених вченими переліків особливо цінних природних територій були відповідні укази Президента України від 10 березня 1994 року[33] та 24 квітня 1998 року[18]. Такі території були зарезервовані з метою збереження цінних природних комплексів та об'єктів, генофонду тваринного й рослинного світу, місцезнаходжень рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин та по ліпшення умов для задоволення рекреаційних потреб населення.

Відповідно до Указу Президента України від 10 березня 1994 року[33] землі на площах близько 730 тис. га були зарезервовані для наступного заповідання шляхом створення нових та розширення існуючих територій

природно-заповідного фонду України протягом 1994-1996 років. Відповідно до Указу Президента України від 24 квітня 1998 року[18] землі площею 6389 га було зарезервовано для наступного заповідання протягом 1998-2001 років.

У 1994 році були зарезервовані такі природні масиви[34]:

- під національні природні парки - Сіверськодонецький у Луганській, Гомільшанський у Харківській, Південноподільські ліси (16480 га) у Вінницькій, Шацьке Поозер'я (43000 га) у Волинській областях;

- під природні заповідники - Рівненські болота (48000 га) у Рівненській, Старогутський бір (7300 га) у Сумській, Кременецькі гори (15000 га) у Тернопільській областях;

- під заказники і пам'ятки природи загальнодержавного значення зарезервовано більше 30 об'єктів загальною площею 64420 га земель переважно держлісфонду.

Найбільше об'єктів (6 об'єктів) було зарезервовано у Дніпропетровській області на площі 56600 га, Київській (3) - 2921 га, Львівській (3) - 1061 га, Одеській (2) - 1000 га та Сумській областях (1) - 2538 га.

Відповідно до Указу Президента[18] з метою створення в перспективі природного заповідника на Волині у 1998 році були зарезервовані Черемські ліси (2968 га), а також під заказники загальнодержавного значення такі масиви: болота "Сіверін" (1504 га), "Острів" (455 га), Кравчукове (172 га) та лісовий масив "Середовщина" (288 га) у Чернігівській області, степова ділянка «Крутосхили» (500 га) у Запорізькій області, У Луганській області зарезервовані землі (501,7 га) під розширення Стрільцівського степу – відділення Лугаснького природного заповідника.

Іншим важливим державним документом, який визначив направленість практичного застосування переліку зарезервованих територій для подальшого їх заповідання стала Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні ("Заповідники": 1994-2005 роки). Даною програмою було передбачено створення:

- природних заповідників: Південноподільський (16480 га) у Вінницькій, Рівненський (50100 га) у Рівненській, Старогутський (7213 га) у Сумській областях;

- національних природних парків: Голосіївський (3000 га) у межах Києва, Ічнянський (46680 га) та Мезинський (31600 га) у Чернігівській, Черкаський бір (40000 га) у Черкаській областях.

Програмою "Заповідники" також планувалося розширення Чорноморського біосферного заповідника на 368000 га, Канівського природного заповідника на 4500 га та Шацького національного природного парку на 43000 га.

Загалом, в розрізі створення територій ПЗФ загальнодержавного значення, за роки незалежності в Україні створювалось щороку по одному заповіднику та 2-3 національні природні парки. Найшвидші темпи заповідання припали на перші 10 років незалежності України (виконання програми "Заповідники") та період 2009-2011 роки (за рахунок створення низки національних природних парків). Для порівняння, за весь час існування радянської влади в Україні припадало створення одного об'єкта раз на п'ять років.

З іншого боку, доречно відмітити, що відсоток дійсно створених територій та об'єктів ПЗФ з переліків наведених вище документів у середньому складає 40%. Найкраща ситуація склалася із створенням на зарезервованих територіях природних заповідників та національних природних парків, найгірша – із створенням територій ПЗФ інших категорій, зокрема заказників загальнодержавного значення (лише на 38% зарезервованих під таку категорію площ створені заказники).

На зарезервованих землях не було створено, зокрема, Південно-Подільський природний заповідник, природний заповідник – «Рівненські болота», національні природні парки – «Сіверськодонецькі ліси» та "Черкаський бір", не розширено територію Канівського природного заповідника.

У розрізі областей з переліку зарезервованих статус території ПЗФ отримали земельні ділянки найбільше у Чернігівській, Сумській, Лівівській, Рівненській областях, найменше – у Дніпропетровській, Запорізькій, Вінницькій областях[35].

Таку ситуацію можна пов'язати із низкою факторів. У зв'язку з роздержавленням, розпаюванням та приватизацією земель погіршилися умови для розвитку географічної мережі природно-заповідних територій на загальнодержавному рівні загалом. З прийняттям Земельного кодексу України (2001 р.) в більшому ступені процес резервування природних територій для наступного заповідання призупинився. Землекористувачі та землевласники в більшій кількості випадків перестали погоджувати проекти резервування та проекти створення нових заповідників і національних природних парків.

Незважаючи на це, питання резервування залишається одним із головних завдань заповідної справи у сучасних умовах під час великомасштабної приватизації землі.

Важливими у вирішенні цієї проблеми є заходи спрямовані на покращення та вдосконалення правового регулювання процесу резервування цінних природних територій та об'єктів, виключення існуючих протиріч у положеннях нормативних актів чинного природоохоронного законодавства, застосування економічно виважених, соціальних важелів, сприйняття закордонного досвіду в цьому питанні.

4.2 Вплив міжнародного досвіду на процеси резервування цінних природних територій та об'єктів в контексті збереження біологічного різноманіття та розбудови екологічної мережі України

Перспективи резервування цінних природних територій та об'єктів в Україні, успішність розбудови і ефективного функціонування їх мережі, безперечно пов'язані із врахуванням досвіду, який існує в закордонних країнах, особливо, враховуючи прагнення України до інтеграції у європейські

структури, у країнах ЕС. Однак, важливим буде і інший закордонний досвід, не пов'язаний напряму з країнами Європи, а ліпше сказати – досвід міжнародний.

Загалом, в усьому світі збереження природоохоронних територій (ПТ) є ключовим інструментом збереження ландшафтного та біологічного різноманіття. Світова система ПТ нині охороняє близько 105 тис. об'єктів, які займають приблизно 20 млн. км², що становить близько 12,2% усієї поверхні планети. Більшість сучасних ПТ розташовані на суходолі, тоді як морські природоохоронні території займають приблизно 2 млн. км², що становить лише близько 0,5% від площі світового океану[36].

Більше 4,5 тис. ПТ створено у відповідності до різних міжнародних договорів та конвенцій, включаючи Об'єкти світової спадщини та заповідники за програмою ЮНЕСКО «Людина і Біосфера». Існування ПТ також базується на інших міжнародних угодах, включаючи Конвенцію про біологічне різноманіття (CBD), Конвенцію про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, переважно як середовища існування водоплавних птахів (Рамсар) та Конвенцію про охорону мігруючих видів диких тварин (CMS). Конвенція ООН з морського права (UNCLOS) визначає національні права на територіальні моря, що є необхідною передумовою створення Морських природоохоронних територій (МПТ).

Варто зазначити, що в міжнародній практиці відсутнє поняття резервування цінних природних територій та об'єктів в тому розумінні, в якому воно надано в природоохоронному законодавстві України, така процедура тут тотожна і входить до процесів планування і проектування ПТ.

В міжнародній практиці планування і проектування ПТ здійснюється в залежності від мети її створення і від того, яка категорія ПТ за існуючою класифікацією, визначається до створення.

Існує низка різних класифікацій природоохоронних територій на міжнародному рівні, однак, найбільш авторитетною і найбільш часто застосовною в останні роки, є класифікація за категоріями Міжнародного Союзу охорони природи (МСОП - IUCN). МСОП (IUCN, 1994) визначив шість

категорій наземних та морських природоохоронних територій відповідно до цілей управління. Варто зазначити, що така класифікація відрізняється від прийнятої в Україні національної класифікації (табл. 4.1)

Таблиця 4.1 - Порівняння категорій охороняємих природних територій за українською та міжнародною (IUCN) класифікацією

Міжнародні категорії (Guidelines for Protected Area Management Categories IUCN, 1994)	Українські категорії (Закон Про природно-заповідний фонд України, 1992)
➤ <i>Ia Strict Natural Reserve</i> (Строгий природний заповідник) Охорона в основному, для наукових цілей. ➤ <i>Ib Wilderness Area</i> (Дика місцевість) Збереження дикого стану.	➤ <i>Природний заповідник</i> Сувора охорона, наукові завдання, Державне значення. ➤ <i>Біосферний заповідник</i> Охорона, наукові завдання, моніторинг, міжнародне значення. —
➤ <i>II National Park</i> (Національний парк) Збереження екосистеми та рекреація.	➤ <i>Національний природний парк</i> Охорона, рекреація, наукові завдання, державне значення. ➤ <i>Регіональний ландшафтний парк</i> Охорона, рекреація, наукові завдання, регіональне, місцеве значення.
➤ <i>III Natural Monument</i> (Пам'ятник природи) Збереження специфічних природних умов.	➤ <i>Пам'ятка природи</i> Збереження в природному стані окремого природного, об'єкту, утворення
➤ <i>IV Habitat/Species Management Area</i> (Керуєме місце мешкання) Збереження з використанням втручання.	—
➤ <i>V Protected Landscape/Seascape</i> (Охороняємі ландшафти) Збереження ландшафтів, рекреація.	—
➤ <i>VI Managed Resource Protected Area</i> (Охороняєма територія регулюємого ресурсу) Менеджмент для стійкого використання природних ресурсів.	—

Слід зазначити, у світовій системі природоохоронні території різних категорій нерівномірно розподілені за розміром і кількістю, причому невеликі за розміром території та території, що менш суворо охороняються, є найбільш поширеними.

В світовій практиці, як зазначалось вище, планування і проектування ПТ (її відповідної категорії) визначається в залежності від мети її створення.

Так, пріоритетами для визнання природоохоронними територіями (планування) можуть визначатись[36]:

- а). модельні об'єкти, для збереження унікальних видів;
- б). території для охорони особливих середовищ існування;
- в). території для охорони екологічних процесів;
- г). території з високою таксономічною різноманітністю.

А). Модельні об'єкти, як пріоритети створення ПТ, визначаються для збереження унікальних видів, що перебувають під загрозою зникнення. Ділянки для них можуть вибиратися для захисту таксонів, що наведені у Червоному списку МСОП (аналог Червоної книги), і який включає види, що перебувають під загрозою вимирання. Інколи це продиктовано утилітарними потребами (наприклад, для збереження промислово цінної популяції виду). Зникаючі види також можуть використовуватися як модельні об'єкти або інструменти для збереження інших груп та екосистем. Харизматичні таксони можуть служити знаковими видами, що привертають увагу суспільства та підтримку, які потім можна використати для захисту їх екосистем.

Іншим варіантом є акцентування уваги на охороні індикаторних видів, або організмів (організму), ознаки яких (наприклад, наявність або відсутність, популяційна щільність, поширення, репродуктивний успіх) використовуються для оцінки інших видів або умов середовища, що представляють інтерес, але є складними, незручними або дорогими для виміру[36].

Б). Певні особливі середовища існування з винятковими характеристиками та/або загрозами можуть обиратися для охорони в ПТ.

Коралові рифи, скелясті припливно-відпливні зони, замулені ділянки, зарості морських водоростей і водно-болотні угіддя, можуть розглядатися як морські екосистеми, що перебувають у групі ризику і заслуговують на збереження в ПТ. Важливі природні угруповання суходолу, наприклад, піщані рівнини, порослі соснами, прісноводі припливно-відпливні марші, заплавні й дубові ліси можуть обиратися для охорони в ПТ.

Вибір ділянок часто ґрунтується на характеристиках середовищ існування, включаючи такі субстрати, як тверді або м'які відклади чи характеристики берегової лінії, наприклад, піщаний пляж або скелястий берег (абіотичні складові), при виборі біотопів для охорони також беруться до уваги такі аспекти поширення та демографії видів, як чисельність та популяційна динаміка (біотичні складові). Наприклад водно-болотні Угіддя (ВБУ) є надзвичайно багатими на біологічне різноманіття ділянками, виступають маргінальним біотопом і тому є важливими для збереження екосистемами. На сьогодні мережа ВБУ охоплює 1629 об'єктів, що займають близько 1 456 204 км².

В). Території для охорони екологічних процесів.

При плануванні та проведенні природоохоронних заходів важливими аспектами є підтримання або відновлення екологічних процесів і функціональності екосистем. Річковий стік, затоплення заплави, пожежі або ерозія – усе це приклади процесів, які створюють середовища існування та системи або надають їм форми. Підтримка взаємодій на рівні угруповань, таких як взаємовідносини між продуцентами та консументами при мутуалізмі, та забезпечення природних рівнів пертурбацій є ключовими елементами екологічного підходу, що сприяє протіканню природних процесів та змін на охоронюваній території. Охорона території відповідного розміру та форми, а також із достатньою кількістю індивідумів, важлива для підтримки життєздатності популяції, а великі за розмірами ПТ є надзвичайно важливими для підтримки метапопуляційної динаміки, збереження незайманих і/або

функціонуючих екосистем, а також для охорони видів, що мають широкий ареал.

Г). Пріоритетні території можуть обиратися як для збереження видового багатства, так і видового різноманіття. Видове багатство визначається кількістю видів, присутніх на ділянці, тоді як видова різноманітність – це кількість видів із урахуванням показника чисельності, наприклад, розмір популяції або біомаса.

Природоохоронні пріоритети базуються на чисельності, рідкості, рівнях загрози, філогенетичній або еволюційній самобутності та/або ендемізмі. Інколи використовуються комбінації цих критеріїв: наприклад, при плануванні природоохоронної діяльності, існує надзвичайна зацікавленість в таксономічно багатих, але схильних до загрози зникнення ділянках, які можуть обиратися з максимальною економічною ефективністю. Сконцентрована, довгострокова та ретельна діяльність, сфокусована на такі високопріоритетні території, може гарантувати уникнення від загрози вимирання великої частки світового біорізноманіття[36].

Варто зазначити, що перераховані процедури щодо визначення пріоритетних територій мають методологічні обмеження. Одним з них є складність оцінки таксономічного багатства. Так, природна ділянка, яка характеризується великою різноманітністю видів рослин, може бути як бідною на інші таксони, так і містити рідкісні організми.

Важливим фактором пріоритетності для визнання природоохоронними територіями є репрезентативність[36].

Кожна ділянка, що обирається для охорони, представляє певне біорізноманіття. Однак, в контексті оптимізації рівня збереження біорізноманіття і доцільності створення нових ПТ для досягнення репрезентативного покриття багато наземних біомів і середовищ існування представлені на даний час недостатньо. Так, понад 90% існуючих парків є наземними, а МПТ охороняють лише 0,5% акваторії світового океану.

Загалом, на даний час дві великі проблеми в проектуванні ПТ, пов'язані з репрезентативністю:

1) Світова система природоохоронних територій далека від оптимальної репрезентативності, а заповнення прогалін повинне мати високий пріоритет охорони природи;

2) Процентне співвідношення площі планети до біомів, які повинні охоронятися, є менш важливим, ніж розташування ПТ і управління ними.

Наприклад, 12% території планети охороняються в межах ПТ, причому хвойні ліси помірних широт (25%), заплавні луки і савани (18%) та тропічні або субтропічні вологі широколистяні ліси (18%) є біомами, що охороняються найбільше. Однак, якщо враховувати тільки ПТ I – IV категорії МСОП (таблиця 3.1), то найкраще охороняється тундра (12%). Луки середньої заплави, савани та території, покриті чагарниками (5%), середземноморські ліси, лісові масиви та чагарники (6%), а також тропічні або субтропічні хвойні ліси (6%) охороняються найменше[36].

Після визначення цілей природоохоронних територій (планування) наступним кроком у процесі системного створення є проектування ПТ, що також важливо в контексті вивчення необхідності процесу резервування, застосовного в національній практиці створення ПТ.

Діяльність з проектування ПТ має враховувати наступні важливі критерії: а). розмір майбутньої ПТ; б). її форму; в). особливість реплікації ПТ; г). взаємодоповнюваність майбутньої території; д). ізолюваність і взаємозв'язок ПТ; е). зонування заповідної території; є). врахування інтересів зацікавлених сторін[20].

В світовій практиці вибору місцезнаходжень заповідних територій застосовуються найчастіше такі найбільш відомі методи, як[36]:

- аналіз прогалін;
- алгоритми вибору природоохоронних територій.

У аналізі прогалін використовуються ГІС (геоінформаційні системи) для ідентифікації прогалін в існуючому покритті ПТ. Альтернативно або в

комбінації з аналізом прогалін ПТ та їх мережі можуть проектуватися з використанням комп'ютерних алгоритмів, які включають біологічні та соціально-економічні фактори. Ці алгоритми вибору ПТ із мінімальними фінансовими витратами знаходять оптимальну територію, яка охороняє найбільшу різноманітність. Такі методи використовуються окремо або в комбінації, наприклад, шляхом використання алгоритмів вибору заповідних територій для проектування парків на ділянках, ідентифікованих за допомогою аналізу прогалін. Обидва методи включають біологічні та соціально-економічні аспекти, хоча далеко не завжди враховується весь комплекс факторів, пов'язаних із земельною власністю, її використанням та обмеженням.

Так, алгоритми вибору природоохоронних територій є гнучкими інструментами, які дозволяють користувачам тестувати різні сценарії та комбінації факторів для досягнення різних кінцевих результатів. Але вибір найкращого алгоритму залежить від конкретної ситуації. Наприклад, за допомогою алгоритмів вибору природоохоронних територій, покладеного в основу програмного продукту MARXAN, була спроектована частина заповідних територій на Великому бар'єрному рифі, Австралія. Програма SITES з використанням ГІС-інтерфейсу дозволила спроектувати деякі ПТ в Південній Африці.

Аналіз прогалін є біогеографічним підходом до планування збереження біорізноманіття, який використовує супутникове дистанційне зондування та географічні інформаційні системи (ГІС) для ідентифікації та заповнення прогалін в природоохоронній діяльності. Аналіз прогалін полягає в ідентифікації та класифікації[36]:

- 1) поширення біотичних угруповань, таких як рослинний покрив або природні біотопи; інші важливі дані включають висоту над рівнем моря, крутизну схилу, положення у просторі, ґрунти, гідрологічні характеристики та клімат;

- 2) біорізноманіття, зокрема поширення рослин, хребетних та безхребетних;

- 3) режимів управління та соціально-економічних проблем для фокальних територій;
- 4) біорізноманіття, яке неадекватно представлене на територіях, що виконують природоохоронні функції;
- 5) пріоритетів для природоохоронних дій.

Щойно території-кандидати ідентифікуються за допомогою аналізу прогалин, інші принципи природоохоронної біології, такі як аналіз стійкості популяцій, динаміка екосистем, взаємодоповнюваність та якісні характеристики біотопів, можуть використовуватися для вибору специфічних ділянок і визначення відповідних меж для управління територіями.

Так, аналіз прогалин використовувався для оцінки ефективності глобальної мережі ПТ щодо охорони на видовому рівні і для пропозицій створення нових територій для розширення мережі. Цей аналіз фокусувався на ссавцях, амфібіях, сухопутних і прісноводних черепахах, а також птахам, що перебувають під загрозою зникнення, тобто чотирьох групах хребетних, про яких були наявні дані з глобальної оцінки.

Пізніше аналіз прогалин використовувався для первинної ідентифікації специфічних ділянок у контексті майбутнього розширення мережі, фокусуючись на унікальності та загрозах, з якими стикаються ці хребетні. У результаті були ідентифіковані території світу, які не охороняються, але мають високу природоохоронну цінність і перебувають під серйозною загрозою зникнення. Переважна більшість з них виявилася сконцентрованою в тропічних і субтропічних вологих лісах, особливо в тропічних горах та на островах[36].

Схематично аналіз прогалин можна представити у вигляді наступного рисунка (рис. 4.1).

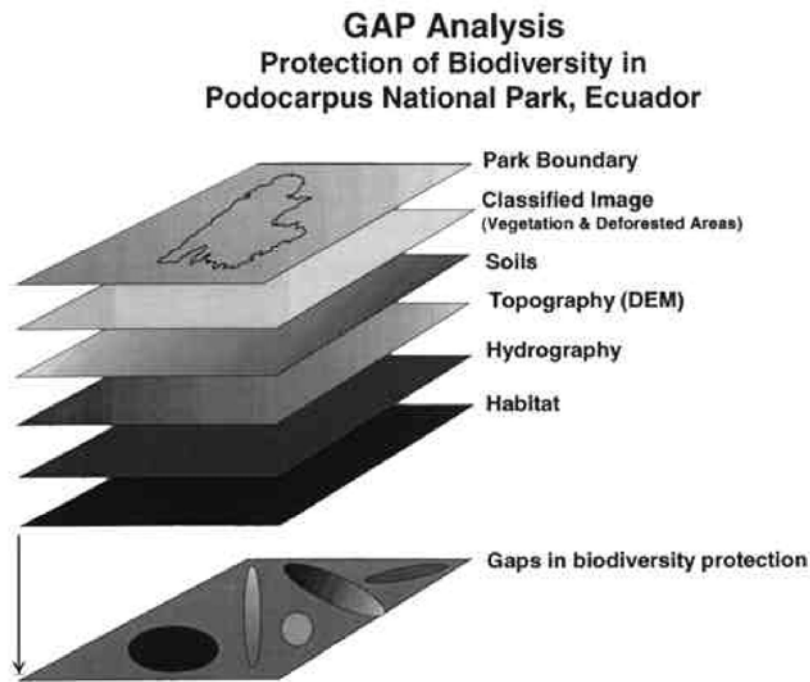

Figure 2.

Рис. 4.1 – Схема методу аналізу прогалин на прикладі проектування національного парку «Подокарпус», Еквадор

(Кожий з шарів: межі парку, класифіковане зображення (рослинність та знелісені території), ґрунти, топографія (DEM), гідрографія, біотопи, прогалини в охороні біорізноманіття)

Аналіз прогалин вважається перспективним методом завдяки своїй простоті та практичності, але у нього є деякі обмеження. Він придатний для ідентифікації шляхів удосконалення глобальної мережі ПТ і забезпечує метод ранжування природоохоронних потреб для видів і угруповань. Накопичені шари даних надають інформацію про особливості територій, на яких здійснюється різноплановий менеджмент, а також можливості для підтримки взаємозв'язків через ландшафтні прояви.

Проте, враховуючи обмежену доступність даних про поширення видів, аналіз прогалин здійснюється, як правило, з використанням індикаторів біорізноманіття, в ролі яких виступали окремі види або групи видів, або типи середовищ існування які можна картографувати з більшою достовірністю. До того ж аналіз прогалин ґрунтується на картах розподілу, які можуть бути

неточними, оскільки особливості розподілу не завжди добре відомі, вони можуть бути нерепрезентативними та варіювати в часі[36].

Так чи інакше, на практиці вибір заповідних територій є комплексним процесом, проте ці нові методи можуть визначати межі для планування, які сприяють об'єднанню та полегшенню передачі інформації між різними зацікавленими сторонами та програмами. Але навіть за наявності таких методів, багато ПТ до нинішнього часу плануються, виходячи з прагматичних міркувань, експертного знання або за участі громадськості, а не за допомогою аналізу прогалін або алгоритмів вибору заповідників.

Однак, при використанні компромісного підходу аналітичні результати можуть стати тією базою, яка забезпечить успішні переговори між зацікавленими сторонами та експертами.

Використання означеного міжнародного досвіду із врахуванням національних особливостей і вимог в контексті створення нових та підтримання існуючих природоохоронних територій за умов чіткого дотримання положень чинного природоохоронного законодавства безперечно має дати позитивний ефект.

Нажаль останнім часом, незважаючи на наявність досить «потужного» законодавства з питань розширення та функціонування природно-заповідного фонду, збереження біологічного різноманіття, створення екологічної мережі, розвиток природоохоронної діяльності зазнає значних труднощів.

Так, діяльність влади в сфері заповідної справи суттєво ослабла і характеризується[35]:

- відсутністю чіткого стратегічного бачення розвитку заповідної справи;
- недоліками в системі управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду;
- значною проблемою є неузгодженість і недосконалість законодавства – земельного, лісового, природоохоронного та законодавства про місцеве самоврядування – у частині заповідної справи, що потребує внесення

відповідних змін до чинного законодавства та розробки нових законодавчих актів, чинні законодавчі документи виконуються не повною мірою;

- відвертими зловживаннями, пов'язаними з землевідведенням й нехтуванням чинного природоохоронного законодавства;

- система державної охорони природно-заповідних територій України не відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам. Часто зустрічаємий низький професійно-кваліфікаційний рівень працівників служби державної охорони, обмеженість їх прав та правова і соціальна незахищеність, відсутність засобів індивідуального захисту та матеріально-технічної бази не дають можливості повною мірою забезпечувати охорону природних комплексів;

- через низький рівень фінансового і матеріально-технічного забезпечення погіршується і без того незадовільний стан функціонування установ ПЗФ, які фінансуються в середньому на рівні 35% від фактичних потреб. Не забезпечується належне фінансування природоохоронних заходів, наукових досліджень, еколого-освітньої, рекреаційної діяльності, практично не виділяються кошти на капітальні видатки;

- попри вимоги міжнародних документів в Україні майже відсутні морські природоохоронні акваторії, немає належної нормативно-правової, нормативно-методичної бази для їх створення.

Найбільш типовими проблемами у практичному плані є:

- відсутність механізмів економічного стимулювання для створення нових об'єктів природно-заповідного фонду та відшкодування збитків землекористувачам, а також механізму викупу земельних ділянок для заповідання;

- відмова відповідних державних органів та організацій надавати погодження на заповідання територій з огляду на корпоративний чи індивідуальний інтерес в приватизації цінних земельних ділянок;

- фінансова незабезпеченість інвентаризації природних територій з метою встановлення їх природної цінності та придатності для заповідання;

- недостатня якість земельної кадастрової документації;

- недостатня екологічна свідомість і необізнаність громадян, представників органів державної влади та місцевого самоврядування щодо необхідності збереження природного середовища;

- низький рівень виконавчої дисципліни, зокрема у частині виконання державних екологічних програм.

Внаслідок зазначених тенденцій сповільнюються темпи заповідання запланованих територій. Показник заповідності (відношення площі ПЗФ до території держави) на 01.01.2015 р. складає лише 6,05%, тоді як в країнах Європейського Союзу він становить в середньому близько 10%[9].

Повільними темпами встановлюються межі в природі (на місцевості) територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Так, станом на 01.09.2013 р., межі територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення встановлені в природі у середньому на 45% від їх загальної площі, а місцевого значення – лише на 28%. Відсутність правовстановчих документів, зокрема проектів організації територій, актів на землю, винесених в природу меж територій та об'єктів ПЗФ, призводить до незаконного захоплення земель природно-заповідного фонду чи загрози їх втрати. Такі факти повсюдно поширені, насамперед в АР Крим, м.Києві, Івано-Франківській, Одеській, Миколаївській, Донецькій областях[35].

Проводяться масові зміни меж населених пунктів, до складу яких включаються як перспективні для заповідання природні території (іноді зарезервовані), так і існуючі заповідні об'єкти, які згодом переводяться у землі житлової забудови з подальшою приватизацією. Аналогічна ситуація складається і з землями в заплавах річок, які мають водоохоронну цінність. Ці землі в багатьох областях розпайовуються та надаються в приватну власність попри те, що законодавством заборонено їх розорювати, надавати під будь-яке будівництво (крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних споруд), а також для садівництва та городництва.

Існує також гостра проблема збереження вже існуючих об'єктів природно-заповідного фонду. Зокрема, непоодинокими є випадки зняття статусу об'єктів ПЗФ із заказників місцевого значення.

Зважаючи на те, що території ПЗФ є ключовою основою, «каркасом» створюваної національної екологічної мережі актуальними є також проблеми, пов'язанні з:

- опором владних галузевих структур, землевласників та землекористувачів;
- труднощами з формуванням репрезентативної мережі природно-заповідних територій через низький ступінь їх вивчення та впорядкованості, значну антропогенну трансформацію ландшафтів;
- низьким рівнем інформованості населення щодо доцільності заповідання чи резервування;
- сповільненням темпів заповідання через сповільнення процесу резервування тощо.
- відсутністю сучасних системних підходів до управління мережею природно-заповідних територій тощо.

Наявна низка проблем перешкоджає не тільки розвитку заповідної справи в Україні, розбудові національної екологічної мережі, а й невиконанню вимог міжнародних Конвенцій та договорів.

Зважаючи на зазначене для забезпечення ефективного та перспективного розвитку заповідної справи в Україні необхідно сконцентрувати увагу на таких стратегічних напрямках діяльності[35]:

- створити законодавчу та інституційну базу для впровадження стратегії сталого розвитку і управлінської моделі "еко-соціальної ринкової економіки" й інтеграції їхніх принципів у заповідну справу;
- внести зміни і доповнення до чинної законодавчої і нормативно-правової бази, розробити та прийняти нові законодавчі акти в контексті сучасних ринкових відносин та глобалізаційних процесів, відповідно до вимог взятих міжнародних зобов'язань;

- відновити і розвинути програмовий підхід в управлінні природно-заповідним фондом, шляхом переорієнтації системи управління ПЗФ з пасивного дотримання законодавчих вимог на впровадження ефективних інструментів управління, та невідкладно прийняти необхідні державні програми;

- забезпечити належний інституційний розвиток заповідної справи в системі виконавчої влади;

- збільшити чисельність кадрів шляхом підготовки і залучення професійних фахівців, які мають сучасне системне мислення та знання;

- наростити фінансове і матеріально-технічне забезпечення заповідної справи на національному та місцевому рівнях;

- вжити дієвих заходів із поглиблення екологічної просвіти та освіти громадян і службовців органів державної влади та місцевого самоврядування.

Діюча протягом 1994-2005 рр. в Україні Програма перспективного розвитку заповідної справи, яка визначила стратегію розвитку галузі у напрямку удосконалення управління, розширення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також підвищення їхньої ролі у соціально-економічному розвитку регіонів та держави в цілому, дозволила захистити ряд ключових природних територій, у першу чергу – шляхом створення національних природних і регіональних ландшафтних парків, що призвело до збільшення площі ПЗФ майже у 2 рази.

Однак, наявність означених вище проблем на даний час вимагає розробки та прийняття нормативних документів, що відновлять втрачені стратегічні механізми розвитку заповідної справи та бачення її перспектив. З цією метою прийнято Указ Президента України від 23.05.2005 № 838/2005 "Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні", який вимагає активізації діяльності влади у відповідній галузі[37].

Потребує прийняття Загальнодержавна програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року, Концепція щодо якої прийнята Розпорядженням КМУ ще 8.02.2006 року №70[38].

Затвердження відповідної Загальнодержавної програми дозволить вирішити питання щодо подальшого розвитку заповідної справи як одного з найважливіших напрямів довгострокової політики держави на підставі єдиного підходу до централізації, концентрації та оптимізації фінансових, матеріальних та трудових ресурсів, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з метою створенні належних умов для реалізації єдиної державної політики у сфері розвитку заповідної справи, зокрема мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, вдосконалення управління природними, біосферними заповідниками та національними природними парками, іншими територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, доведення обсягу площі природно-заповідного фонду до 10 % загальної площі держави, прискорення формування національної екологічної мережі як складової Всеєвропейської екологічної мережі, забезпечення проведення комплексних довгострокових наукових досліджень типових та унікальних екосистем, забезпечення раціонального природокористування.

Завданнями Програми є:

- визначення основних напрямів державної політики у сфері розвитку заповідної справи;
- удосконалення нормативно-правової бази з питань заповідної справи з урахуванням відповідних міжнародних зобов'язань України;
- поліпшення фінансового забезпечення заходів, спрямованих на розвиток заповідної справи;
- забезпечення збереження у межах природно-заповідного фонду ландшафтного і біорізноманіття, насамперед різноманітності рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин, біотичних угруповань та типів природних середовищ;
- виявлення, резервування та заповідання цінних природних територій, що потребують охорони;
- прискорення формування національної екологічної мережі;

- утворення на базі природних та біосферних заповідників зональних міжнародних станцій фонового моніторингу навколишнього природного середовища;

- розвиток екологічної освіти;

- участь суб'єктів природно-заповідного фонду в забезпеченні сталого розвитку регіонів.

З метою виконання Програми необхідне проведення наступних заходів[38]:

- забезпечення репрезентативності ПЗФ за флористичною, ценотичною, фауністичною, геологічною, ґрунтознавчою, ландшафтною та іншими екологічними ознаками;

- пріоритетний розвиток груп об'єктів високої категорії заповідності, насамперед багатофункціональних (національних природних парків, біосферних заповідників), створення їх у регіонах, недостатньо представлених у ПЗФ, оптимізації меж існуючих об'єктів ПЗФ з метою поліпшення умов для збереження заповідних природних комплексів;

- розширення мережі територій та об'єктів ПЗФ, які, крім збереження генофонду, ценофонду, фауністичних, ландшафтних та інших природних комплексів, сприяють підтриманню екологічної рівноваги, проведення екологічного та краєзнавчого виховання, регламентованого відпочинку на природоохоронного розвитку мережі територій та об'єктів ПЗФ, у яких поєднуються завдання охорони об'єктів природи і культури;

- ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- підготовка наукових обґрунтувань щодо доцільності заповідання найбільш цінних природних територій та їх резервування;

- удосконалення класифікації ПЗФ шляхом запровадження нових та уточнення статусу існуючих категорій;

- формування загальнодержавної територіальної комплексної системи охорони навколишнього природного середовища на основі поєднання

територій та об'єктів ПЗФ з іншими територіями, що особливо охороняються, запровадження регулярного наукового аналізу стану ПЗФ;

- розвиток та підвищення ефективності участі України у міжнародному співробітництві у сфері природоохоронної справи, створення міжнародних багатофункціональних заповідних об'єктів, вдосконалення системи державного управління у сфері заповідної справи, перш за все заповідниками та національними природними парками;

- інвентаризація земельних ділянок та водних об'єктів, на яких розташовані території та об'єкти природно-заповідного фонду, уточнення їх площ і меж, завершення робіт із встановлення меж у природі;

- включення до Державної статистичної звітності з кількісного обліку земель відомостей про всі території та об'єкти природно-заповідного фонду;

- належне забезпечення діяльності служби державної охорони природно-заповідного фонду;

- залучення органів місцевого самоврядування і громадських організацій до здійснення контролю за дотриманням режимів територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- ведення Літопису природи як основної форми узагальнення наукового дослідження об'єктів природно-заповідного фонду;

- розроблення та застосування науково обґрунтованих методів управління природними комплексами з метою збереження ландшафтного і біорізноманіття, насамперед різноманітності рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин і тварин, біотичних угруповань та типів природних середовищ;

- складення реєстру типових та рідкісних екосистем у межах природно-заповідного фонду та моніторинг біосферних процесів;

- удосконалення системи моніторингу водних об'єктів, розташованих у межах природно-заповідного фонду, з урахуванням біологічних показників, рекомендованих директивою Європейського парламенту і Ради від 23 жовтня 2000 року ЄС 2000/60/ЄС щодо політики у сфері водного господарства;

- поліпшення фінансового, матеріально-технічного та правового забезпечення розвитку стану ПЗФ, посилення відповідальності за порушення режиму заповідних територій;

- надання платних послуг установами природно-заповідного фонду; розвиток рекреаційної діяльності, зокрема із залученням місцевого населення з метою стимулювання екотуризму;

- розширення співпраці з громадськими організаціями у сфері розвитку заповідної справи;

- розроблення програми підготовки кадрів з питань заповідної справи;

- формування в Україні мережі природно-заповідних територій з урахуванням директив ЄС щодо збереження птахів і природних середовищ;

- участь у формуванні Всеєвропейської екологічної мережі, Всесвітньої мережі біосферних резерватів, мережі водно-болотних угідь міжнародного значення, створення транскордонних природоохоронних територій і екокоридорів та провадження спільної діяльності у їх межах.

- органічного поєднання завдань розвитку заповідної справи з системою освіти, екологічного та патріотичного виховання.

Виконання Програми дасть змогу не тільки створити оптимальну систему збереження ландшафтного та біорізноманіття у межах природно-заповідного фонду, а також сприятиме збільшенню обсягу площі природно-заповідного фонду України до 10 % загальної площі держави, збереженню генофонду рослинного і тваринного світу, розвитку екологічної освіти, туризму, відпочинку та оздоровлення населення, залученню широких верств населення до розв'язання екологічних проблем, а й удосконалити природоохоронне законодавство та його адаптацію до законодавства країн ЄС, залучити до управління у сфері заповідної справи висококваліфіковані кадри, розбудувати національну та Всеєвропейську екологічні мережі тощо.

Особливе значення для подальшого розвитку критеріїв наукової, екологічної, економічної, рекреаційної і соціальної оцінки територій та об'єктів ПЗФ, розбудови і наступного функціонування національної екомережі,

мають наукові дослідження з таких проблем, як вдосконалення економічних, правових, екологічних та організаційних засобів збереження та відновлення біологічного різноманіття, природних комплексів та об'єктів, що перебувають в умовах неоднакового ступеня антропогенної змінності та впливу різних типів господарської діяльності[39].

Для вирішення зазначених та інших наукових проблем доцільно розширити наукові дослідження установ Національної академії наук України у природних і біосферних заповідниках, національних природних парках та на інших територіях і об'єктах ПЗФ, посилити роль НАН України у забезпеченні методичного керівництва всіма науковими дослідженнями на природно-заповідних територіях. З цією метою повинна бути розроблена наукова програма Національної академії наук України, забезпечено участь її фахівців у підвищенні кваліфікації наукових співробітників природних та біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних парків, а також інших природоохоронних установ[35].

З метою активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань розширення, охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ, розбудови екомережі, необхідно в першу чергу:

- активізувати діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у сфері заповідної справи;

- створити у прикордонних місцевостях міждержавні заповідні території, передусім природні заповідники та національні природні парки, опрацювати з відповідними міжнародними організаціями питання надання кращим природним заповідникам та національним природним паркам України статусу біосферних, сертифікації їх Радою Європи з врученням відповідних дипломів;

- систематично аналізувати, що досить важливо, міжнародний досвід розвитку заповідної справи, проводити наукові форуми і робочі зустрічі українських фахівців із заповідної справи з іноземними колегами тощо.

Необхідно узгодити між собою положення низки природоохоронних нормативних актів. Так, потрібно внести зміни в Земельний кодекс, щоб привести його у відповідність з іншими законами, прийнятими пізніше, виключити існуючих між ними протиріччя, чітко визначити трактовку низки положень.

Так, наприклад, аналізуючи положення законодавства, певною мірою можна стверджувати, що зарезервовані для наступного заповідання території не можна віднести до земель ПЗФ, проте для них встановлюється специфічний природоохоронний режим, що дозволяє віднести території, що резервуються, до земель іншого природоохоронного призначення (таких, наприклад, як водоохоронні зони, прибережні захисні смуги або смуги відведення). З іншого боку, варто зазначити, що ч.1 ст.46 Земельного Кодексу України визначає землі «іншого природоохоронного призначення» не дуже чітко: «До земель іншого природоохоронного призначення належать земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність». Надалі такі положення мають бути чітко визначеними.

Потрібно також врегулювати суперечності між іншими законодавчими актами, що стосуються природно-заповідного фонду (Лісовий та Земельний кодекси України, Закон України "Про природно-заповідний фонд України", Закон України "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності" тощо), законодавчо встановити пріоритетність заповідання природних територій над іншими видами користування[40].

Важливим фактором реалізації стратегії розвитку природно-заповідного фонду, формування національної екомережі України є прийняття Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 рр., визначеної відповідною Концепцією, що затверджена розпорядженням Кабінет Міністрів України від 22 вересня 2004 року № 675-р[41].

Програма збереження біорізноманіття розроблена відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження ландшафтного та біологічного різноманіття (1995 р.) щодо прийняття національних стратегій та

планів дій у сфері збереження біологічного різноманіття у всіх країнах Європи. Програма базується на використанні принципів діючої Концепції збереження біологічного різноманіття України та спирається на сучасну національну нормативно-правову базу.

Актуальність Програми полягає в необхідності вдосконалення нормативно-правової бази у сфері збереження та раціонального використання біорізноманіття України, зменшення, запобігання та ліквідації негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище[41].

Основними напрямками виконання Програми, спрямованими на реалізацію мети та основних її завдань, є [41]: збереження біорізноманіття у природних середовищах існування (*in-situ*) відповідно до положень Конвенції про охорону біологічного різноманіття; збереження біорізноманіття у спеціальних центрах (*ex-situ*); екологічно-збалансоване використання компонентів біорізноманіття; дослідження та науково-експертна підтримка; екологічна освіта, підвищення кваліфікації та обізнаності суспільства; оцінка та зменшення рівнів негативних впливів на біорізноманіття; загальні заходи щодо збереження і невиснажливого використання біорізноманіття; міжнародне співробітництво.

Враховуючи Всеєвропейську Стратегію збереження біологічного і ландшафтного біорізноманіття, Загальнодержавна програма також базується на 10 основних принципах, які мають бути впроваджені в усі галузі, які є користувачами природних ресурсів: принцип обережного прийняття рішень, принцип уникнення загроз біорізноманіттю, принцип запобігання втратам, принцип переміщення небезпечних виробництв, принцип екологічної компенсації, принцип екологічної єдності, принцип відновлення та відтворення природних ресурсів, принцип покращення існуючої технології та найкращих екологічних методів, принцип “забруднювач платить”, принцип участі громадськості та її доступу до інформації.

Пріоритетними цілями Програми є:

- збереження різноманіття біологічних організмів на рівні, який забезпечує їх стійке існування, відновлення та збалансоване використання;
- мінімізування загрози для біологічного різноманіття України;
- підвищення можливостей природних та напівприродних екосистем і біорізноманіття в цілому для їх відновлення;
- сприяння збалансованому розвитку;
- забезпечення цілісності екологічного каркасу території України;
- покращення екологічних умов України;
- підвищення рівня екологічної освіти населення, його інформованості з питань біологічного різноманіття, залучення громадськості в зусилля щодо збереження біологічного різноманіття.

На національному рівні першочергової уваги заслуговують групи видів та екосистем, які знаходяться в загрозовому для їх існуванні стані або мають ключове значення для збереження національного та глобального біорізноманіття. Ці об'єкти потребують координації заходів щодо їх збереження або відновлення, як в межах держави, так і на міжнародному рівні.

На рівні видів пріоритетними є наступні групи видів: рідкісні та ті, що знаходяться під загрозою знищення; мігруючі види; види, що мають важливе ресурсне значення; ендемічні види; рідкісні та зникаючі породи домашніх тварин та сорти рослин.

На рівні екосистем пріоритетними на національному рівні є: прибережно-морські та морські екосистеми; річкові та заплавні екосистеми; озерні та болотні екосистеми; лучні та степові екосистеми; лісові екосистеми; гірські екосистеми; печерні екосистеми. Програмою підтверджується всебічна підтримка їх включення до екомережі, що формується[41].

Виконання Програми дасть змогу зокрема[41]:

- уникнути безповоротної втрати частини гено-, демо-, цено- та екофонду, забезпечити підтримання екорівноваги на території України;

поліпшити просторові та якісні показники біорізноманіття, що сприятиме позитивним змінам у стані довкілля, особливо на локальному та регіональному рівні (клімат, якість водних ресурсів, обводнення, зокрема малих річок);

сформувати цілісну екомережу, що сприятиме, зокрема, відтворенню біогеохімічного кругообігу, розширенню меж поширення дикорослих рослин і тварин, підвищенню ймовірності виживання нечисленних популяцій тварин та угруповань рослин;

- враховувати ризики, зумовлені появою живих змінених організмів, під час застосування біотехнологій;

- відтворити деградовані екосистеми та сприяти збереженню видів тварин, які перебувають під загрозою зникнення;

- враховувати ризики, зумовлені появою живих змінених організмів, під час застосування біотехнологій;

- відтворити деградовані екосистеми та сприяти збереженню видів тварин, які перебувають під загрозою зникнення тощо.

Одним із нагальних питань, що потребує вирішення, а також є пріоритетним в стратегії розвитку природно-заповідного фонду та розбудови національної екомережі є питання фінансового і матеріально-технічного забезпечення об'єктів природно-заповідного фонду. Для його вирішення розроблений проект[42] Національної стратегії зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України, одним з завдань якого є, зокрема, фінансове сприяння доведенню питомої ваги природоохоронних територій у загальнонаціональному масштабі до оптимальних нормативів, таких, що відповідають потребам сталого розвитку суспільства

В питаннях стратегії формування національної екомережі зараз важливим є розроблення науково-методичної бази регіональних і національної мережі на підставі діючих положень Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», Закону України «Про екологічну мережу», інших нормативно-правових актів. Так, пріоритетом є визначення в законодавчому порядку правового

режиму охорони і використання таких структурних елементів екомережі, як[35]: а). сполучні території (екокоридори), що поєднують між собою природоохоронні території – ключові території екомережі; б). буферні території; в). відновлювані території, які забезпечують формування просторової цілісності екомережі, і для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану.

Це певним чином сприятиме формуванню екомережі як цілісної системи, ознакою якої є максимально можлива безперервність та взаємопов'язаність її складових елементів, подоланню умов відсутності конкретних механізмів та невизначеності процедур проектування екомережі, формування переліків територій та об'єктів екомережі, їх обліку та моніторингу.

Корисним в цьому питанні буде європейський досвід формування екомережі, особливо щодо вибору принципів формування, збереження і невиснажливого використання екомережі ЄС, серед яких: забезпечення територіальної цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі, збереження біотичного різноманіття та ландшафтів європейського значення, збереження та збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі, призупинення втрат природних та напівприродних територій, розширення екомережі, забезпечення державної підтримки функціонування охоронюваних територій та розвитку екомережі, невиснажливого використання екомережі, органічного входження локальної екомережі до регіональної, регіональної до національної і т ін., вдосконалення структури земельного фонду шляхом забезпечення науково-обґрунтованого співвідношення між різними категоріями та видами угідь, участь громадськості в формуванні екомережі, системне врахування інтересів суспільства.

Не зайвим при формуванні в Україні екологічної мережі та мережі нових природно-заповідних територій буде вивчення європейського досвіду планування та організації охоронюваних територій на принципах, відповідних Директивам ЄС щодо збереження птахів і природних середовищ.

Важливим моментом щодо розбудови і сталого розвитку національної екомережі є питання її інтеграції у трансєвропейські природоохоронні структури, шляхом створення відповідних транскордонних природоохоронних територій (коридорів). Цей захід закріплено відповідним положенням Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки». Так, планується створення Нижньодунайського екологічного коридору між Україною, Румунією, Молдовою та Болгарією, ключовою територією до якого ввійде з боку України Дунайський біосферний заповідник, розглядається створення українсько-польсько-білоруського коридору на Західному Бузі, українсько-білоруського коридору на Прип'яті, українсько-російського на Сіверському Донці та інш.

В Україні розробляються і впроваджуються на національному і регіональному рівнях програми, проекти і плани дій, спрямовані на збереження та відновлення ландшафтного і біологічного різноманіття за міжнародної підтримки. Серед таких слід згадати проект ТАСІС "Транснаціональна екологічна мережа Карпат", проекти Всесвітнього екологічного фонду (GEF) "Збереження біорізноманіття дельти Дунаю", "Збереження біорізноманіття Українських Карпат", науково-практичну програму "Дельфін", заходи для збереження зубрів, плани дій щодо вивчення і охорони глобально вразливих птахів, проект з інвентаризації важливих місць перебування птахів тощо. Розробляється низка проектів щодо створення національної екологічної мережі, зокрема "Збереження біорізноманіття в Азово-Чорноморському екологічному коридорі", «Галицько-Слобожанська екологічна мережа" тощо.

Зокрема, великі потенційні можливості на шляху узгодження положень національного природоохоронного законодавства з міжнародним екологічним законодавством, з метою сприяння розбудови національної екомережі, збереження і відтворення біологічного та ландшафтного різноманіття, заключені в розвитку функціонального призначення існуючих категорій та введення нових форм ПЗФ України, які відповідають міжнародним стандартам та призначенням, наприклад, у відповідності із стандартами Міжнародного

Союзу Охорони Природи (IUCN) (табл. 4.1). Основним принципом підходу за цим напрямком є перехід від строго охоронних територій до територій поліфункціонального призначення, основним технологічним елементом яких є стале використання природних екосистем.

Порівняльний аналіз відповідності міжнародних і українських природоохоронних категорій вказує, що із семи існуючих в Україні категорій для природних об'єктів і територій – п'ять по своєму функціональному призначенню близько відповідають категоріям міжнародної системи. Але при цьому IV, V і VI категорії міжнародної системи (табл. 3.1), не мають аналогів в українському законодавстві. Це власне такі території, які функціонують на основі керуючого втручання і сталого використання природних ресурсів. При цьому дійсно цей функціональний режим в найбільшому ступеню вміщує в собі потенційні можливості впровадження заохочувальних заходів для землевласників та землекористувачів до збереження і відтворення біорозмаїття.

Цей фактор має бути безумовно врахованим і при прийнятті рішень про резервування, оскільки, за наявності природного потенціалу, правильний режим охорони і використання території в подальшому вплинуть на її природоохоронний статус і систему управління.

Важлива увага має бути приділена такому елементу екологічної мережі, що формується, як відновлювальні території - території на яких буде спостерігатись процес відновлювання ландшафтного і біологічного різноманіття. До відновлюваних територій екомережі повинні увійти території, що становлять порушені, деградовані і малопродуктивні землі, а також землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, зокрема, радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають охороні як природні регіони з окремим статусом. Правовий режим використання таких земель регулюється положеннями низки нормативно-правових документів, зокрема Земельним кодексом України, Законом України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», Законом України «Про охорону земель» тощо[40].

Нажаль, на даний час питання щодо розробки єдиних науково-методичних підходів та врегулювання принципів з функціонування відновлювальних територій в структурі екологічної мережі залишаються відкритими.

Забезпечення реалізації розбудови екологічної мережі передбачає подальший розвиток законодавства, прийняття нових документів, спрямованих на запровадження правових норм формування національної екологічної мережі, механізмів економічного стимулювання суб'єктів землеволодіння і землекористування до здійснення заходів щодо розвитку та підтримки екомережі тощо.

Велике значення в успішності процесів розбудови національної екомережі, як вже відзначено в роботі, мають процеси побудови регіональних, локальних екомереж, визначення методичних підходів та принципів, створення правових, економічних, соціальних умов їх формування.

Ключовим і найбільш проблемним на даний час етапом формування регіональних екомереж є формування схем відповідних екомереж.

Стратегічною метою формування регіональної схеми екологічної мережі кожної адміністративної одиниці (області) є збереження, покращання стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих видів, збереження ландшафтного різноманіття області шляхом створення регіональної екологічної мережі та ефективного управління нею з урахуванням еколого-господарських особливостей районування області.

Вцілому для більшості регіонів характерними є наступні етапи розбудови екологічної мережі регіонального ріння:

1. Вивчення природних особливостей регіону і стану екосистем та оцінка ресурсів, необхідних для розбудови екомережі;
2. Аналіз репрезентативності існуючої природно-заповідної мережі регіону (області);
3. Визначення екологічних коридорів та потенційних природних ядер (біоцентрів) з визначенням територій, що мають бути зарезервованими;

4. Визначення шляхів координації регіональної екомережі із сусідніми регіонами;
5. Розробка проекту екологічної мережі;
6. Посилення існуючих біоцентрів та створення нових вздовж визначених екокоридорів за рахунок оптимізації природно-заповідної мережі регіону (області);
7. Практичне втілення проекту регіональної екомережі.

На шляху втілення означених заходів на практиці на даний час існує багато перешкод. Серед проблемних питань формування схем регіональних екомереж актуально постають питання повільної розбудови схем регіональних екомереж у степовій зоні України (3 адміністративні області у межах степової зони України не мають затверджених схем: Дніпропетровська, Донецька, Луганська), враховуючи важливість степових ділянок як ключового зонального біотопу у цій зоні, що часто пов'язується з неврахуванням значної кількості земельних ділянок, вкритих природної степовою рослинністю (таким чином незадовільно виконуються положення доручення Кабінету Міністрів України «Про збереження степових екосистем» від 08.06.2009р. №30359).

Проблемні питання, які в тому числі стосуються процесу резервування природних ландшафтів у степовій зоні також пов'язані із:

- незначною представленістю структурних елементів (екокоридорів) екомережі на вододілах басейнів річок, через слабе врахування в схемах регіональних екомереж плакорних (вододільних) типів степових екосистем;
- слабким науково-методичним обґрунтуванням проектування екологічних коридорів вздовж малих річок (розробка часто ведеться за індивідуальними, нерідко надуманими принципами);
- пов'язаною з цим наявністю частих нестикань структурних елементів (екокоридорів) екологічних мереж окремих регіонів;
- повільними темпами встановлення у природі (на місцевості) прибережних захисних смуг вздовж річок і навколо водойм, які виконують роль екокоридорів;

наявною відсутністю закріплених на місцевості меж об'єктів ПЗФ у встановленому законом порядку;

незадовільним фінансуванням на місцевому рівні заходів з розроблення регіональних схем та програм екомережі.

З метою вирішення визначених проблем, необхідне посилення діяльності щодо[30]:

- більш тісної та чіткої інтеграції положень програм розроблення регіональних програм та схем формування екомережі у плани економічного та соціального розвитку регіонів;

- роботи щодо виявлення природних територій, перспективних для наступного заповідання та збереження біотичного і ландшафтного різноманіття, їх обстеження та підготовки наукових обґрунтувань щодо створення нових об'єктів природно-заповідного фонду і включення до екомережі;

- розширення існуючих і створення нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- створення лісів та інших лісонасаджень;

- встановлення водоохоронних зон і прибережних захисних смуг уздовж водних об'єктів;

- залуження деградованих земель, виведення земель з інтенсивного використання, відновлення природного стану (ренатуралізація) територій, що зазнали антропогенного впливу;

- формування елементів екомережі на вододілах (через те, що формувати елементи екомережі на вододілах значно важче, ніж долинами річок через значно вищий ступінь антропогенної трансформації флори, необхідним є ширше застосування реставрації та відновлення природної рослинності, зокрема на схилах подів, у лощинах та прилеглих плакорних степових ділянках, також, елементами екомережі можуть виступати цвинтарі, кургани, узбіччя автомобільних і залізничних доріг, лінії відводів каналів тощо);

- інвентаризації флори та фауни перспективних природних та напівприродних територій для розбудови екомережі;
- стабільності розробки і ведення кадастрів рослинного і тваринного світу;
- формування переліків першочергових заходів щодо формування регіональних екомереж на наступний рік з передбачуваними обсягами фінансування за рахунок місцевих коштів;
- проведення тематичних конференцій за участю заінтересованих сторін, громадськості тощо;
- активного інформування громадськості щодо цілей і завдань розбудови екомережі через засоби масової інформації.

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що певним чином відсутність системного підходу щодо створення природоохоронних територій та об'єктів, сповільнює процеси резервування, перешкоджаючи в т.ч. формуванню структури екологічної мережі. Так, об'єкти ПЗФ, створюються як правило там де проводились наукові дослідження.

Однак, деякі природні території, цінність яких не викликає сумнівів, усе ще не мають природоохоронного статусу (і це пов'язано не тільки з їх недостатньою дослідженістю) - існуючі соціально-економічні проблеми не дозволяють створити там охоронюванні природні території, або іншим способом забезпечити адекватне керування територією. На мою думку, для таких випадків доцільне ведення списків територій – кандидатів на присвоєння їм того або іншого природоохоронного (в т.ч. міжнародного) статусу. Ці списки можуть вести відповідальні державні органи, координуючі органи конвенцій, угод і т.ін. по представленню урядів відповідних держав. Таке рішення дозволить позначити додаткові пріоритети для міжнародних фінансових донорів і неурядових організацій, послужить коштами координації їхніх зусиль з діяльністю урядів і міжнародних координуючих органів.

Активності потребує здійснення діяльності з формування транскордонних елементів екомережі.

Так, у 2011 р. до складу Всесвітньої мережі біосферних резерватів (Програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера») включено біосферний резерват «Розточчя» загальною площею 75 тис. гектарів. 28 жовтня 2011 року у місті Київ укладено Угоду між Урядом України, Урядом Республіки Білорусь та Урядом Республіки Польща про створення транскордонного біосферного резервату «Західне Полісся».

За підтримки Міністерства сільського господарства, охорони довкілля та якості харчування Королівства Нідерланди (в рамках програми VBI-MATRA) впроваджувався проект "Визначення і класифікація типів оселищ (habitats) в Україні: введення стандартів та методології Європейського Союзу (пілотний проект в Українських Карпатах)" завданням проекту є розвиток бази даних для визначення і класифікації середовищ існування, підготовка каталогів типів середовищ існування в Українських Карпатах та Закарпатської області відповідно до принципів Директиви ЄС про збереження середовищ існування та видів дикої фауни і флори; здійснюється впровадження проекту Ради Європи у рамках Спільної програми між Радою Європи та Європейським Союзом «Підтримка для впровадження Програми робіт щодо природно-заповідних територій Конвенції про біологічне різноманіття в рамках політики Сусідства ЄС на сході та в Росії»: Розширення реалізації принципів мережі ЄС «Natura 2000» через Смарагдову мережу» (2009-2011) та інш.

Доречі, потенційні об'єкти Смарагдової мережі за даними досліджень займають площу до 2,7% від території України. Зважаючи, що Смарагдова мережа є аналогом європейської мережі Natura-2000, а мережа Natura-2000 покриває близько 17% території в країнах ЕС, то за вимогами Бернської конвенції, Смарагдова мережа в Україні має створюватись із збільшенням її площі наближуючись до середньоевропейського показника у 17 відсотків. Даний фактор є надзвичайно важливим при врахуванні пріоритетних перспектив в питаннях щодо резервування потенційно цінних природних комплексів.

На думку багатьох дослідників, для досягнення очікуваного результату дуже важливою є розробка та впровадження функціонального менеджменту екомережі. Він повинен об'єднати в єдине ціле різні за ступенем збереженості, відомчою належністю, режимом охорони та використання території та об'єкти: заповідні об'єкти, пасовища, сіножаті, штучні лісові та паркові насадження, лісосмуги, узбіччя доріг і каналів, сільгоспугіддя тощо.

Врахування абіотичних чинників є надзвичайно важливим фактором розбудови екологічної мережі в Україні. Європейський досвід свідчить, що базовими тут мають бути геоботанічні, екосистемні та зоологічні та ландшафтні дослідження, а також ураховані стандартні вимоги щодо виділення природних середовищ (європейського/національного значення) природних екосистем. Значна роль абіотичного чинника у забезпеченні вибору (трасуванні) міграційних шляхів для живих організмів, які зв'язують екологічні мережі.

При розбудові елементів екомереж в Україні на національному та регіональному рівні важливим є також врахування абіотичних чинників та характеру георізноманітності. Для цього мають бути здійснені спеціальні дослідження з оцінки складових георізноманітності (геології, рельєфу, гідрології) для включення їх у склад природних середовищ та екосистем. Одночасно для України важливим є подальший розвиток консерваційного напрямку збереження георізноманітності через збільшення числа та форм заповідання об'єктів неживої природи. Зокрема, для збереження геолого-геоморфологічної спадщини можна ввести такі нові категорії, апробовані у ряді європейських країн, як місця документації, краєзнавчо-природничі групи та геопарки[43].

Необхідним є забезпечення ефективного зв'язку між елементами екомережі, забезпечення найбільш ефективного природоохоронного режиму в них, широке застосування активних заходів охорони природи (відновлення та реставрація екосистем, угруповань чи популяцій видів тощо).

Означене завдання є дуже складним і потребує значних адміністративних та наукових ресурсів, що в свою чергу вимагає створення адміністрації екомережі (подібної до адміністрації національних парків). У розрізі ефективності адміністрування логічно сепарувати екомережу за адміністративними районами, з визначенням штату залежно від відсотку площі району, яка увійде у склад екомережі[44].

Така система надасть можливість перетворити екомережу з абстрактної (пасивної) сепарованої структури на реально функціонуючу (активну) єдину систему. Концепція «активної екомережі» цілком збігається з принципами розбудови Всеєвропейської екологічної мережі та є необхідним елементом збереження біологічного різноманіття країни.

Крім того, створення «активної екомережі», певним чином послужить поштовхом для формування мережі ПЗФ як взаємопов'язаної просторової системи, а не стохастичної сукупності природоохоронних територій, «оживить» певні заповідні категорії (заказники, заповідні урочища, пам'ятки природи).

В питаннях щодо здійснення резервування при створенні нових заповідних об'єктів, мають бути врахованими ідеї та принципи, які широко застосовні в міжнародній практиці. Зокрема, ряд наведених в роботі геоекологічних принципів, науково-методичних підходів щодо цінності майбутньої охороняємої території. При прийнятті рішень про резервування мають бути врахованими важливі критерії щодо розміру майбутньої ПТ, її форми, особливостей її реплікації, ізольованості і взаємозв'язку, зонування заповідної території, врахування інтересів зацікавлених сторін тощо. Вибір місцезнаходжень заповідних територій має відбуватись із застосуванням зокрема таких методів, як аналіз прогалін, алгоритми вибору природоохоронних територій.

ВИСНОВКИ

Одним з найважливіших напрямів охорони навколишнього природного середовища є забезпечення ведення збалансованої та сталої політики в сфері заповідної справи, функціонування цінних природних комплексів, що знаходяться під охороною, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, розбудови національної екологічної мережі.

Основою здійснення такої політики є відповідна нормативно-правова база. На даний час вона включає значну низку правових документів законодавчого, підзаконного, відомчого та нормативного характеру. Створенню та розвитку такого законодавства сприяла визначеність державних пріоритетів у галузі охорони довкілля, складна екологічна ситуація та наявність екологічних ризиків, активне міжнародне природоохоронне співробітництво України, зокрема, через приєднання до основних міжнародних природоохоронних конвенцій, перспективи вступу України до ЄС.

Україна належить до країн з дуже великими обсягами та високою інтенсивністю використання природних ресурсів. Цьому сприяє як наявність їхніх значних багатств, так і сприятливі умови для їх експлуатації. Займаючи близько 6% площі Європи, Україна володіє приблизно 35% її біорізноманіття.

Це обумовлено тим, що територія України розташована в різних природних зонах, таких, як: степова, лісостепова, широколистяно-лісова, присередземноморська. Характерною особливістю України є існування широкої водної екосистеми Дніпра та інших великих річок, що спричинює велику різноманітність ландшафтів. Найбільшою різноманітністю в Україні відзначаються гірські природні ландшафти Карпат і Криму, а в межах рівнинної території найбільш багатий Поліський край.

На даний час, флора України нараховує понад 70 тис. видів, з них флора та мікобіота - понад 27 тис.: гриби і слизовики - 15 тис., водорості - 5 тис., лишайники - 1,2 тис., мохи - 800 і судинні рослини - 5,1 тис. Всього в Україні

поширено понад 3,5 тис. природних рослинних угруповань. Фауна України представлена близько 45 тис. видів тварин, із яких 98,5% - безхребетні, у тому числі 20 тис. видів молюсків. Хребетних видів тварин - 800, з яких 108 - ссавці, птахів - 367, плазунів - 21, земноводних - 17, риб - 250, інших видів - 12.

Між тим, територія України, одна з найбагатших за біорізноманіттям у Європі, поступово втрачає свій природний потенціал. Під впливом невпорядкованої господарської діяльності стан біоти в нашій країні зазнав катастрофічних змін — знищено майже 70 % цінних природних комплексів і ландшафтів України, що поставило під загрозу життя багатьох видів тварин, рослин та птахів. Проблема збереження біорізноманіття в Україні стала, як ніколи, актуальною і життєво важливою особливо для окремих видів, які перебувають на межі зникнення.

Природні ландшафти існують майже на 40 % території України. Між тим, для стійкого збереження біорізноманіття природні ландшафти повинні складати 40-60%.

Враховуючи означене, увага держави повинна постійно приділятися питанням збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, підтримання функціонування природоохоронних територій, збереження і відтворення їх природно-ресурсного потенціалу.

Одне з ключових місць в процесах охорони природних територій та збереження біологічного різноманіття займає діяльність з розбудови національної екологічної мережі, як складової всеєвропейської екологічної мережі, що створюється.

Ідея створення мережі територій з особливим статусом охорони, яка набула конкретних рис після прийняття Панєвропейської Стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, виникла ще в середині 70-х років минулого століття і була спричинена тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Підґрунтям також була необхідність вирішення проблем, пов'язаних з відновленням видів великих трав'яних тварин в межах їх історичних ареалів, а саме - забезпечення шляхів

пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Правові засади створення екологічної мережі в Україні були закладені в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

В цілому, відповідно до загальновизнаного міжнародного визначення, природоохоронна територія - це ділянка землі або моря, спеціально визначена для збереження біорізноманіття, природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим на якій забезпечується законодавчими чи іншими ефективними засобами.

Ядром єдиної територіальної системи природних територій та об'єктів особливої державної охорони в Україні, першочергово, визнаються території та об'єкти природно-заповідного фонду та деякі інші категорії природних територій та об'єктів.

До «інших» категорій природних територій, зокрема, відносяться: рідкісні та зникаючі типові рослинні угруповання, занесені до Червоної та Зеленої книги України, водно-болотні угіддя тощо.

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» визначена класифікаційна структура природно-заповідного фонду України, до складу якого входять території та об'єкти одинадцяти категорій.

Правову основу організації, охорони, ефективного використання територій природно-заповідного фонду та відтворення їх природних комплексів становлять Закони України «Про природно заповідний фонд України», «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», «Про екологічну мережу України», які обумовлюють розвиток системи природоохоронного

законодавства в Україні. Важливе місце займають також Концепція збереження біорізноманіття та інші нормативно-правові документи. В національному законодавстві з питань збереження біологічного різноманіття, існування та охорони цінних природних територій, розбудови екомережі мають знайти своє місце і такі документи, як Загальнодержавна програма збереження біорізноманіття на 2005-2025 роки, Загальнодержавна програма розвитку заповідної справи на період до 2020 року.

Положеннями чинного законодавства про природно-заповідний фонд визначаються структура ПЗФ України, етапи створення та оголошення територій та об'єктів ПЗФ, економічні засоби їх функціонування, порядок управління такими територіями та об'єктами в залежності від категорії, види режимів їх охорони і використання, юридична відповідальність за порушення законодавства про охорону територій та об'єктів ПЗФ.

Серед основних основних природоохоронних законів України, які регулюють процеси розбудови екомережі, в першу чергу потрібно відзначити, вже згадувані Закони України «Про природно заповідний фонд України», «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», «Про екологічну мережу України», Концепція збереження біорізноманіття та інші нормативно-правові документи.

Процес формування національної екологічної мережі України здійснюється відповідно до рекомендацій Паневропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття щодо питання формування Всеєвропейської екологічної мережі, як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Так, побудова національної екологічної мережі, як складової Всеєвропейської екомережі повинна здійснюватись з урахуванням підходів щодо її цілісності, єдності, компліментарності, різноманіття, відновлення, ієрархічності, підпорядкованості, полі функціональності, надійності,

емержентності. Науковими принципами створення Всеєвропейської екомережі є: біоценотичний (еволюційний), історичний, зонально-географічний, екологічний, ресурсно-господарський, соціальний, науково-дослідний, дидактичний тощо. Означені принципи мають якнайширше впроваджуватись в процесі розбудови національної екомережі України.

Прийнятий у 2004 році Закон України «Про екологічну мережу України» затвердив елемент екологічної мережі – відновлювальні території, відповідно до якого відновлювальні території це території, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану. За Законом передбачається формування екомережі України шляхом створення єдиної територіальної системи, яка б складалась із структурних елементів чотирьох типів: ключові, сполучні, буферні та відновлювані території.

Розроблена на даний час схема Української екологічної мережі включає 14 природних регіонів та 8 природних широтних та довготних коридорів, поєднуючи всю територію країни.

Забезпечення реалізації розбудови екологічної мережі передбачає подальший розвиток законодавства, прийняття нових документів, спрямованих на запровадження правових норм формування національної екологічної мережі, механізмів економічного стимулювання суб'єктів землеволодіння і землекористування до здійснення заходів щодо розвитку та підтримки екомережі тощо.

Відповідно положень Закону України «Про екологічну мережу України» проектування екомережі здійснюється шляхом розроблення регіональних схем формування екомережі Автономної Республіки Крим та областей, а також місцевих схем формування екомережі районів, населених пунктів та інших територій України. Регіональні та місцеві схеми формування екомережі затверджуються відповідними радами після їх погодження із територіальними органами виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Регіональні, а також місцеві схеми формування екомережі на рівні

районів, населених пунктів формують Зведену схему формування екологічної мережі України.

Саме тому ключове значення в успішності процесів розбудови національної екомережі мають процеси побудови регіональних, локальних екомереж, визначення методичних підходів та принципів, створення правових, економічних, соціальних умов їх формування.

Одним із основних заходів, спрямованих на збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, через ефективність функціонування і репрезентативність природних комплексів у складі ПЗФ, є процес постійного пошуку нових природних територій та об'єктів, що потребують охорони, та розширення вже існуючих. В чинному природоохоронному законодавстві України порядок створення нових територій та об'єктів ПЗФ має чітку визначеність та послідовність. Важливе місце в такому порядку займає процедура резервування нової території або об'єкта, цінних у природоохоронному плані.

В певному сенсі резервування виступає одним з важливих і ефективних механізмів збереження і відтворення природно-ресурсного потенціалу природно-заповідного фонду України (ПЗФ).

Відповідно до ст. 55 Закону України “Про природно-заповідний фонд” може проводитись процес резервування цінних для заповідання природних територій та об'єктів. Мета резервування — недопущення знищення або руйнування внаслідок господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів.

При цьому території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються рішеннями про резервування.

До таких особливих вимог, відносяться в першу чергу певні види господарської діяльності, визначені положеннями Указу Президента України від 10 березня 1994 р. «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій», заборонені на зарезервованих територіях, а саме промислове, господарське, дачне та інше будівництво, проведення меліоративних робіт, розорювання та залісення цілинних і перелогових земель та інша діяльність, без погодження з Мінприроди України, яка може призвести до знищення або руйнування цінних природних комплексів та об'єктів, що підлягають заповіданню.

Рішення про резервування приймаються органами, уповноваженими приймати рішення про створення й оголошення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Процес резервування є також важливим інструментом, який дозволяє включати різні за походженням і вмістом складові до структурних елементів національної екологічної мережі України, що формується.

Виходячи з цього процес резервування повинен відповідати наступним тактичним вимогам:

1) зарезервованій об'єкт має відігравати середовищестабілізуючу роль на рівні організації екосистем від екоотічного до зонального рівня в екологічно нестабільних регіонах;

2) об'єкт резервується з метою запобігання зникнення того чи іншого компонента екосистеми, що має ресурсне значення;

3) резервуються всі корінні й умовно корінні екосистеми;

4) незалежно від ступеня антропогенної деградації резервуються деревостани, вік яких для хвойних порід досягнув 60-70 років, широко листяних - 70-80 років;

5) резервуються лісові ділянки, на яких виникла раптова загроза знищення рідкісних популяцій видів флори та фауни та фітоценозів.

Головними принципами резервування виступають такі принципи: першочерговості, масштабності, перспективності, спадкоємності.

В свою чергу наукові підходи до пошуку і резервування цінних природних територій та об'єктів повинні враховувати принципи щодо: зв'язку між числом видів і площею майбутньої природно-заповідної території, певним чином пов'язаним із зонально-географічним розташуванням території; ефекту фауністичного колапсу»; структурної форми організації майбутньої природоохоронної території; конфігурації та форми майбутньої природоохоронної території. Також в питаннях важливих для керування процесом резервування, повинні враховуватись і ряд геоекологічних принципів та правил: принцип територіальної диференціації, принцип превентивності, принцип управління і контролю, принцип повсюдності, принцип поліфункціональності тощо.

Нажаль на практиці ситуація із здійсненням процедури резервування є достатньо складною. Така ситуація пов'язується із низкою факторів, зокрема, у зв'язку з роздержавленням, розпаюванням та приватизацією земель погіршилися умови для розвитку географічної мережі природно-заповідних територій на загальнодержавному рівні загалом.

У зв'язку з цим важливими у вирішенні цієї проблеми є заходи спрямовані на покращення та вдосконалення правового регулювання процесу резервування, виключення існуючих протиріч у положеннях нормативних актів чинного природоохоронного законодавства, застосування економічно виважених, соціальних важелів, сприйняття закордонного досвіду в цьому питанні.

Перспективи резервування цінних природних територій та об'єктів в Україні, успішність розбудови і ефективного функціонування їх мережі, безперечно пов'язані із врахуванням досвіду, який існує в закордонних країнах.

Варто зазначити, що в міжнародній практиці відсутнє поняття резервування цінних природних територій та об'єктів в тому розумінні, в якому воно надано в природоохоронному законодавстві України, така процедура тут тотожна і входить до процесів планування і проектування ПТ.

В міжнародній практиці планування і проектування ПТ здійснюється в залежності від мети її створення і від того, яка категорія ПТ за існуючою міжнародною класифікацією, визначається до створення.

Так, пріоритетами для визнання природоохоронними територіями (мета створення) можуть визначатись:

- а). модельні об'єкти, для збереження унікальних видів;
- б). території для охорони особливих середовищ існування;
- в). території для охорони екологічних процесів;
- г). території з високою таксономічною різноманітністю (пріоритетні території).

Важливим фактором пріоритетності для визнання природоохоронними територіями є репрезентативність. На даний час в проектуванні ПТ повинні враховуватись дві великі проблеми, пов'язані з репрезентативністю:

1) Світова система природоохоронних територій далека від оптимальної репрезентативності, а заповнення прогалін повинне мати високий пріоритет охорони природи;

2) Процентне співвідношення площі планети до біомів, які повинні охоронятись, є менш важливим, ніж розташування ПТ і управління ними.

Діяльність з проектування ПТ має враховувати наступні важливі критерії: а). розмір майбутньої ПТ; б). її форму; в). особливість реплікації ПТ; г). взаємодоповнюваність майбутньої території; д). ізолюваність і взаємозв'язок ПТ; е). зонування заповідної території; є). врахування інтересів зацікавлених сторін.

В світовій практиці вибір місцезнаходжень заповідних територій має здійснюється із застосуванням таких відомих аналітичних методів, як:

- аналіз прогалін (застосовний з використанням ГІС-систем);
- алгоритми вибору природоохоронних територій.

Так, аналіз прогалін використовувався для оцінки ефективності глобальної мережі ПТ щодо охорони на видовому рівні і для пропозицій створення нових територій для розширення мережі. Алгоритми вибору ПТ, в

свою чергу, із мінімальними фінансовими витратами знаходять оптимальну територію, яка охороняє найбільшу різноманітність.

Подальші перспективи створення заповідних територій в Україні, використання процесу резервування цінних природних комплексів, пов'язані в першу чергу з зміцненням нормативно-правової бази, її належним виконанням. Зокрема, потребує прийняття Загальнодержавна програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року, Концепція щодо якої прийнята Розпорядженням КМУ ще 8.02.2006 року №70. Виконання Програми дасть змогу не тільки створити оптимальну систему збереження ландшафтного та біорізноманіття у межах природно-заповідного фонду, а також сприятиме збільшенню обсягу площі природно-заповідного фонду України до 10 % загальної площі держави, збереженню генофонду рослинного і тваринного світу.

Потрібно також врегулювати суперечності низки законодавчих природоохоронних актів (Лісовий та Земельний кодекси України, Закон України "Про природно-заповідний фонд України", Закон України "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності" тощо), законодавчо встановити пріоритетність заповідання природних територій над іншими видами користування, чітко визначити трактовку низки положень.

Важливим фактором реалізації стратегії розвитку природно-заповідного фонду, формування національної екомережі України є прийняття Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 рр., визначеної відповідною Концепцією, що затверджена розпорядженням Кабінет Міністрів України від 22 вересня 2004 року № 675-р. Потребує зміцнення фінансова стійкості природоохоронних територій України.

Не зайвим при створенні нових заповідних територій, формуванні в Україні екологічної мережі та мережі нових природно-заповідних територій буде вивчення європейського досвіду планування та організації охоронюваних територій на принципах, відповідних Директивам ЄС щодо збереження птахів і природних середовищ.

Важливим моментом щодо розбудови і сталого розвитку національної екомережі є питання її інтеграції у трансєвропейські природоохоронні структури, шляхом створення відповідних транскордонних природоохоронних територій (коридорів).

Ключовим і найбільш проблемним на даний час етапом формування регіональних екомереж є формування схем відповідних екомереж. Серед проблемних питань формування схем регіональних екомереж актуально постають питання повільної розбудови схем регіональних екомереж у степовій зоні України.

Проблемні питання, які стосуються процесу резервування природних ландшафтів у степовій зоні пов'язані із: незначною представленістю структурних елементів (екокоридорів) екомережі на вододілах басейнів річок, через слабе врахування в схемах регіональних екомереж плакорних (вододільних) типів степових екосистем; слабким науково-методичним обґрунтуванням проектування екологічних коридорів вздовж малих річок (розробка часто ведеться за індивідуальними, нерідко надуманими принципами); пов'язаною з цим наявністю частих нестикань структурних елементів (екокоридорів) екологічних мереж окремих регіонів; повільними темпами встановлення у природі (на місцевості) прибережних захисних смуг вздовж річок і навколо водойм, які виконують роль екокоридорів; наявною відсутністю закріплених на місцевості меж об'єктів ПЗФ у встановленому законом порядку; незадовільним фінансуванням на місцевому рівні заходів з розроблення регіональних схем та програм екомережі.

Деякі природні території, цінність яких не викликає сумнівів, усе ще не мають природоохоронного статусу (і це пов'язано не тільки з їх недостатньою дослідженістю) - існуючі соціально-економічні проблеми не дозволяють створити там охоронювані природні території, або іншим способом забезпечити адекватне керування територією.

Цікавим прикладом визначення зарезервованих територій можуть слугувати території, що включаються до складу Смарагдової мережі, як

системи територій особливого природоохоронного значення, що мають на меті охорону дикої флори та фауни і їхніх природних середовищ існування (оселення), відповідно до вимог Бернської конвенції. Так, потенційні Смарагдові об'єкти займають площу до 2,7% від території України.

На думку багатьох дослідників, для досягнення очікуваного результату дуже важливою є розробка та впровадження функціонального менеджменту екомережі.

Врахування абіотичних чинників є надзвичайно важливим фактором розбудови екологічної мережі в Україні. Європейський досвід свідчить, що базовими тут мають бути геоботанічні, екосистемні та зоологічні та ландшафтні дослідження, а також ураховані стандартні вимоги щодо виділення природних середовищ (європейського/національного значення) природних екосистем. Значна роль абіотичного чинника у забезпеченні вибору (трасуванні) міграційних шляхів для живих організмів, які зв'язують екологічні мережі.

В питаннях щодо здійснення резервування при створенні нових заповідних об'єктів, мають бути врахованими ідеї та принципи, які широко застосовні в міжнародній практиці. Зокрема, ряд наведених в роботі геоекологічних принципів, науково-методичних підходів щодо цінності майбутньої охороняємої території. При прийнятті рішень про резервування повинні бути врахованими важливі критерії щодо розміру майбутньої ПТ, її форми, особливостей її реплікації, ізольованості і взаємозв'язку, зонування заповідної території, врахування інтересів зацікавлених сторін тощо. Вибір місцезнаходжень заповідних територій має відбуватись із застосуванням зокрема таких методів, як аналіз прогалін, алгоритми вибору природоохоронних територій.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Конвенція про охорону біологічного різноманіття (Ріо-де-Жанейро 05.06.1992 р.)
2. Маслов И. Н. Геоботаничне районування УРСР. // Маслов И. Н., Небогатова А. Р. / - К., 1977. – 202 с.
3. Юрцов О.В. Природа України. Рослинний та тваринний світ. // Юрцов О.В. / - К.: «Арті», 2001. – 185 с.
4. Стан природно заповідного фонду України. Щорічний звіт. – К.: Мінприроди, 2012. – 76 с.
5. Природно-заповідний фонд України загальнодержавного значення. Довідник. – К.: “Омега- Л”, 2012. – 42 с.
6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища за 2012 рік. - К.: Міністрство екології та природних ресурсів України, LAT&K. – 2013. – 254 с.
7. Закон України «Про природно заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року № 2456-ХІІ (із змінами)
8. Природно-заповідний фонд України загальнодержавного значення. Довідник. – К.: “Омега- Л”, 2014. – 42 с.
9. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2012 році. – К.: Міністрство екології та природних ресурсів України, LAT&K. – 2013. – 254 с.
10. Постанова Верховної Ради України «Про затвердження Програми перспективного розвитку заповідної справи» від 22.09.1994 року №177/94-ВР (із змінами)
11. Закон України «Про Загальнодержавну програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 року № 1989-ІІІ (із змінами)

12. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дудкін О.В., Коржнев М.М., Аксьом О.С. Національна екологічна мережа як складова частина Пан-європейської екологічної мережі. / Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дудкін О.В., Коржнев М.М., Аксьом О.С. / – К. – 2005. – 63 с.
13. Бартов В.А. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Посібник. // Бартов В.А. / – К., Авалон, 1998. – 52 с.
14. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26.06.1991 р. № 1264-ХІІ (із змінами)
15. Шеляг- Сосонко Ю.Р. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины /Ю.Р. Шеляг- Сосонко, М.Д. Гродзинский, В.Д. Романеско/ – К.: Фитосоциоцентр, 2004. – 144 с.
16. Закон України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року № 1864-ІV (із змінами)
17. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 07 лютого 2002 року № 3059-ІІІ (із змінами)
18. Екологічне право України. Навчальний посібник. / За ред. канд. юрид. наук, доцента Каракаша І.І. / – Одеса, 2012. – 624 с.
19. Меліна Ф. Огляд загроз для біорізноманіття. Науковий огляд. // Меліна Ф., Лаверті Елеанор, Дж. Стерлінг / Центр з біорізноманіття та охорони природи. Американський музей історії природознавства, 2011 – 122 с.
20. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка / - К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2005. - 848 с.
21. Європейське право навколишнього середовища. Навчальний посібник. /Під ред. Микиєвича М.М., Андрусевича Н.І., Будякової Т.О./ - Львів, 2005 – 273 с.
22. Пан-Європейська Стратегія збереження біологічної і ландшафтною різноманітності, Софія, від 25.10.1995 року

23. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дудкін О.В., Коржнев М.М., Аксьом О.С. Національна екологічна мережа як складова частина Пан-європейської екологічної мережі. / Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дудкін О.В., Коржнев М.М., Аксьом О.С. / – К. – 2005. – 63 с.
24. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Перспективи формування національної екологічної мережі. / Шеляг-Сосонко Ю.Р./ – К. – 2006. – 89 с.
25. Екологічне право України. / За редакцією професорів В.К. Попова і А.П. Гетьмана / - Харків, "Право", 2006 – 612 с.
26. Розбудова екологічної мережі. / Під ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонка. – К., 2004. – 127 с.
27. Звіт про виконання загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України за 2011 рік. – К.: Мінприроди, 2011. – 52 с.
28. Збереження біорізноманіття і створення екомережі: Інформаційний довідник. /Г.Б. Марушевський, В.П. Мельничук, В.А. Костюшин/ – Київ: Wetlands International Black Sea Programme, 2008. – 168 с.
29. Постанова Кабінету Міністрів України «Концепція збереження біологічного різноманіття України» №439 від 12.05.1997 року
- 30.Розпорядження Кабінету Міністрів України «Концепція Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 рр.» від 22 вересня 2004 року № 675-р
31. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів» від 22.03.2001 року №2333 – III (із змінами)
32. Андронов В. А. Заповідна справа. Навчальний посібник. // Андронов В. А., Варивода Є. О., Тітенко Г. В. - Харків : НУЦЗУ, 2012. - 355 с.
33. Указ Президента України від 10 березня 1994 р. №10/94 «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій»

34. Василюк О.В. Концептуальні засади розбудови екологічної мережі України. Навчально-методичний посібник / Василюк О.В., Костюшин В.А., Коломицев Г.О./ К.: НАУ, 2010. – 122 с.
35. Ковтун О. М. Актуальні проблеми розвитку законодавства України про природно-заповідний фонд / О. М. Ковтун // Розвиток юридичної науки на сучасному етапі: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 7 грудня 2007 р. – Ч. 2. – Тернопіль, 2007. – С. 3-5.
36. Євгенія Наро-Масіель. Природоохороні території та збереження біорізноманіття: Планування та проектування природоохоронних територій. Науковий огляд. // Євгенія Наро-Масіель, Елеанор Дж. Стерлінг., 2013. – 155 с.
37. Указ Президента України "Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні" від 23.05.2005 № 838/2005
38. Розпорядження КМУ «Про затвердження Концепції Загальнодержавна програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року» від 8.02.2006 року №70
39. Розбудова екологічної мережі. / Під ред.. Ю.Р. Шеляга-Сосонка. – К., 2004. – 127 с.
40. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка / - К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2005. - 848 с
41. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Концепцію затвердження Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 роки» від 22 вересня 2004 року № 675-р
42. Проект Глобального екологічного фонду, Програми розвитку ООН в Україні, Державної служби заповідної справи Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Національна стратегія зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України», К. – 2009

43. Ю.Зінько. Проблематика георізноманітності у європейських програмах збереження біо- та ландшафтного різноманіття. // Ю.Зінько. / Вісник Львівського університету. Вип. 31., 2008. – с. 235-240
44. Природно – заповідний фонд України загальнодержавного значення. Довідник. – К.: «Омега – Л», 2013. – 42 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1 - Перелік основних нормативно-правових актів щодо функціонування природно-заповідного фонду та формування національної екологічної мережі України

Назва документу	Дата прийняття
Закони України	
«Про охорону навколишнього природного середовища»	26.06.1991 р.
«Про природно-заповідний фонд України»	16.06.1992 р.
«Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки»	21.09.2000 р.
«Про екологічну мережу України»	24.06.2004 р.
«Про Червону книгу України»	07.02.2002 р.
"Про тваринний світ"	13.12.2001 р.
"Про рослинний світ"	9.04.1999 р.
«Про Генеральну схему планування території України»	07.02.2002 р.
«Про охорону земель»	19.06.2003 р.
«Про землеустрій»	22.05.2003 р.
Земельний Кодекс України	25.10.2001р.
Водний Кодекс України	06.06.1995 р.
Лісовий кодекси України	21.01.1994 р.
Закон України „Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів”	22.03.2001р.
Постанови Верховної Ради	
«Про затвердження Програми перспективного розвитку заповідної справи»	22.09.1994 р. №177/94-ВР
Укази Президента	
«Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій»	10.03.1994 р. №79/94
Постанови Кабінету Міністрів	
«Про затвердження Концепції Загальнодержавна програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року»	8.02.2006 р. №70
«Про затвердження Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 роки»	22.09.2004 р. № 675-р
«Про зелену книгу України»	29.08.2002 р. №1286
«Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України»	12.05.1997 р. №439
«Про Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення»	29.08.2002 р. №1287
«Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної природним комплексам територій та об'єктів природно-заповідного фонду юридичними і фізичними особами»	21.04.1998 р.№521
«Положення про державну систему моніторингу довкілля»	30.03.1998 №391
«Про встановлення розмірів компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесених до Червоної книги України» від 1.06.1993 №399	(у редакції Постанови КМУ від 16.03.1999 р. №398)

Продовження табл. А.1

Накази Міністерств	
«Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розробки Положень про території та об'єкти природно-заповідного фонду України»	20.04.1999 р.
«Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку створення та ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України»	25.06.2004 р. № 250
«Про затвердження Інструкції про порядок встановлення лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення»	11.05.1994 р. № 43
«Про затвердження Інструкції про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення»	11.05.1994 р. № 44